

A párizsi szerkesztő bevezetése

Az alább következő, 0,1 % címet viselő kiadványt Budapesten szerkesztették 1978 januárjában. A kéziratot a budapesti szerkesztő-pár — Bence György és Kis János — a következő magyarázó szöveggel vezette be:

« A gyűjteményt Adam Michnik (a Társadalmi Önvédelmi Bizottság, "KOR" tagja) felkérésére állítottuk össze a lengyel szamizdat számára. A válogatásnál az 1977-ben kézirat formában megjelent non-fiction műveket vettük figyelembe. Minden szöveg a szerző beleegyezésével jelenik meg, kivéve a név nélkül és az álnéven közölt írásokat. »

Lengyel barátságainak köszönhetően a *Magyar Füzetek* szerkesztősége hozzájutott egy példányhoz, csak úgy, mint a párizsi Seuil kiadóvállalat, amely rövidesen külön kötetben publikálja ugyanezt a szöveggyűjteményt. A *Magyar Füzetek*ben alább következő változat három szöveg kivételével teljes egészében tartalmazza a lengyel szamizdat számára készült magyar antológiát. A kihagyott szövegek közül az egyiket (Hegedűs András tanulmányát demokráciáról és szocializmusról) már teljesebb szövegben közöltük sorozatunk első kötetében. Egy második, Erdéllyel kapcsolatos írástól azért tekintettünk el, mert annak eredeti, teljes szövege éppen Párizsban került nyilvánosságra — « Erdélyi jelentés » címen — az *Irodalmi Újság* 1977. évi 3.-4. számában. Egy harmadik, álnéven jelzett írást végül azért hagytunk el, mert az eredetileg egy német napilap számára készült, és inkább a külföldi, mint a magyar közönség tájékoztatását szolgálta.

A kihagyások csekély szerkezeti átalakítást tettek szükségessé. A budapesti szerkesztők által kijelölt négy rész helyett a szövegek itt három fő cím alatt csoportosulnak: « Profil », « Marx a negyedik évtizedben », « Egyéb önálló kiadványok ». Az első két cím a budapesti kézirat-irodalom 1977-78-as termésének két legfontosabb kötetére utal, de tudni kell, hogy az alábbi összeállítás ezekből csak ízelítőt ad: kötetenként 5-6 írást, amelyek maguk is rövidített formában szerepelnek. A harmadik cím alatt különféle természetű szamizdat írásokból szerepelnek szemelvények.

Az oroszról átvett szamizdat szó egyszerűen annyit jelent, hogy önkiadás, vagyis a hivatalos kereteken kívül, többnyire kéziratosan terjesztett művekre utal. A szamizdat műfajába egyaránt belefér a pamflet, a terjedelmes értekezés, a novella, a verseskötet, vagy a felirat jellegű tiltakozószöveg. Szélesebb értelemben a kézirat-irodalom Magyarországon nem mai keletű. Már a hetvenes évek első felében is létezett egy rendszeres szamizdat-kísérlet « szétfolyóirat » címen, az azóta Párizsba költözött Ajtony Árpád szerkesztésében. Engedélyezetlen kéziratok (baráti körökön belül) mindig is közkezen forogtak, ám bár előfordult, hogy az ily módon elkövetett gondolatvétség ellen a hatóságok eljárást indítottak. (Ezek közül a legismertebb a « Darabbér » szerzője, Haraszi Miklós ellen indított per, és az értelmiség uralkodóosztálya válásáról könyvet író Konrád György és Szelényi Iván vizsgálati fogságba kerülése.) Új fejlemény azonban, hogy 1977 óta a szamizdat-forgalom ugrásszerűen megnövekedett, s hogy a hatóságok ezt lényegesen nagyobb türelemmel figyelik, mint korábban. A hivatalosan kiadatlan írások nagy száma indította Kenedi Jánost arra, hogy azokat « Profil » címen (e címválasztást ő maga alább megmagyarázza) csokorba foglalja. Impozáns csokorról van szó, ugyanis a « Profil » eddig megjelent két kötete mintegy ezer gépelt oldalra terjed. Elgondolkoztató, hogy a nem hivatalos kultúrának mindig akadnak újabb s újabb napszámosai, akik e kézirat-folyamról további másolatokat készítenek. A « Marx a negyedik évtizedben » némileg más természetű, mert az egy körkérdésből kelet-

kezett, amelyet a filozófus Kovács András intézett nemzedéktársaihoz. A kötet szerzői — mint a mai magyarországi államrendszer — negyedik évtizedükben járnak, s többnyire a társadalomtudományos értelmiségből kerülnek ki. Írásaik kollektív vallomás arról, amit a marxizmus az ő nemzedéküknek jelent vagy nem jelent.

A lengyel szamizdattal való csereakciójukban a 0,1 % szerkesztői reprezentativitásra törekedtek. Ezt természetesen korlátozta az a körülmény, hogy nem minden szerző járult hozzá írásának továbbgyűrűztetéséhez. Korlátozta az a körülmény is, hogy az elmúlt egy-két év szamizdat mozgalmának résztvevői többnyire egy és ugyanazon körhöz tartoznak. Ilyenformán a 0,1 % inkább egy generáció szellemi arcképéhez szolgáltat adalékokat, mintsem Magyarország nem hivatalos gondolkodását reprezentálja. A két dolog nem egészen független egymástól. Magyarországon szellemi arculata alakulásának szempontjából nem közömbös, hogy *van* egy újat kereső, fiatal nemzedék, amely most vágja el a marxista politikai és szellemi felmenőihöz fűződő köldökzsinórokat. Másfelől azonban tekintetbe kell venni, hogy a magyar kéziratok irodalom tele van olyan szerzőkkel is, akik a nemzet és a társadalom létkérdéseit egészen más fogalomrendszerekből kiindulva feszegetik. A keresztény egyházak Magyarországon is válaszút előtt állnak. A népi-nemzeti hagyomány jelenleg is számottevő forrása a magyar irodalomnak. A szélesebb értelemben vett szociáldemokrácia továbbra is hivatkozás tárgya mind munkás, mind értelmiségi körökben. Úgy tűnik, hogy az alább következő antológia a közgondolkodásnak ezeket az áramlatait épp csak sejteni engedi, de semmiképpen nem reprezentálja. Ez nem kritika, csupán az olvasó tájékoztatását szolgáló megállapítás.

De legyünk igazságosak. Egy adott társadalomban, valamilyen adott pillanatban meginduló mozgásnak az érdekessége a mozgásban rejlik, s csak másodsorban merül föl a reprezentativitás kérdése. Az is érdekes kérdés, hogy kik *nem* mozognak (erről jelen kötetünk második részében még szó lesz). Végeredményben a 0,1 % arra irányítja rá a figyelmet, ami a magyar közéletben új, azaz a rendszer által felnevelt humán értelmiség eltávolodására és útkere-

sésére. Hogy pontosabban minek a tünete az új szamizdat, hogy léte milyen kérdéseket vet fel, arra kötetünk második részében próbálunk válaszolni, vagy legalábbis ahhoz adalékokat szolgáltatni.

Befejezésül néhány szót a szerzők helyzetéről. Annak ellenére, hogy a kormányzat tűrési határa megnövekedett, a kéziratok irodalomban való megszólaláshoz bátorság kell. Az ilyen megszólalás ugyanis nem marad következmény nélkül. A szerzők és szerkesztők egy részét az egzisztenciális megtorlástól az óvja, hogy már eleve nincsen egzisztenciája. (A kereteken kívüli marginális értelmiségi lét is az utóbbi évtized fejleményei közé tartozik.) Mások azonban máris érezték vakmerőségük következményeit: tudomásunk szerint az 1978-as év folyamán legalább 6 személyt bocsátottak el állásából a szamizdatban való közreműködés miatt. További személyek úgy bűnhődtek meg részvételüket, hogy kiadásra elfogadott műveiket a felsőbb hatóságok ideiglenesen letiltották. Ismét mások fegyelmi eljárások vagy « figyelmeztetések » hatálya alatt állnak. A magyar hatóságok érdemének tudható be azonban, hogy az új szamizdat-mozgolódással kapcsolatban börtönbüntetésre nem került sor. Ha figyelembe vesszük azokat a zaklatásokat, amelyeknek ellenzéki értelmiségiek a szomszédos országokban vannak kitéve, a magyarországi szankciók viszonylagos enyhességét feltétlenül jó pontként kell a kultúrhatóságok javára írni.

S miért ne volna szabad abban reménykedni, hogy ez a türelem nemcsak átmeneti, hanem előjelzése egy tartósabb belátásnak. Elvégre is bizonyítást nyert, hogy a nagyobb szellemi szabadság nem fenyegeti alapjaiban az államrendet, legalábbis ha mindkét fél a maga dolgát űzi és nem a másikat.

1978 november közepén

Az egytized százalékos terv

(Budapesti előszó a nyugati olvasóhoz)

Ez a válogatás a magyar szamizdat terméséből a lengyel Társadalmi Önvédelmi Bizottság (KOR) felkérésére készült, a lengyel szamizdat olvasói számára. Ezek az olvasók eleget tudnak országaink valóságáról, semhogy hosszadalmas kommentárra volna szükségük. De szeretnénk Nyugat-Európában is megjelentetni, s így szükségesnek látszik, hogy a bevezető számításba vegye a Magyarországról ott kialakult képet is. A nem-hivatalos írásbeliség művelőit ugyanis kissé bosszantja ez az *image*. Lehet hogy szakmai elfogultság rabjai? Mindenesetre tény, hogy gyakran vélik fölfedezni ebben az *image*-ben a hivatalos magyar önarcképfestés hatását.

Magyarország egy lépésnyit sem távolodott azoknak az országoknak a családjától, amelyeknek kormányzata a lakosság 99,9 százalékának « akaratóból » rendelkezik a kezekkel és az agyakkal. Mégis olyan sajtója van a nagyvilágban, konzervatív lapoktól egészen az eurokommunistákig, mintha a belső fejlődésnek határozott iránya volna. Mintha rövidesen — talán éppen 1984-re — a fenti arány látványos csökkenése lenne várható. Szabad sajtóban orwelli kormányzat még sohasem volt ennyire népszerű. Aggóató suttozás tölti be a Duna-parti kormányépületeket: nem kellene végre elrontani valamit?

Mi a titka ennek a sikernek? Nem valószínű, hogy a gazdasági stabilitás volna az oka. Ehhez túlságosan viszonylagosak az eredmények. A hatékonyság vagy a növekedés nem magasabb, mint például Csehszlovákiában. A vadsztrájkok száma valahol a román és a mongol adat között

ingadozhat. Az életszínvonal alacsonyabb, mint az NDK-ban. Az 1968-as decentralizáló reform pedig nemcsak politikai következményekkel nem járt, hanem inkább a központi akarat rugalmasabb érvényesítéséhez vezetett, meghirdetett céljának megfelelően. Mindenesetre van hús, s így arra sem került sor, hogy rendőrök mészároljanak munkásokat.

Meg kell adni, az ilyen véres jelenetek hiánya bármely rendszerben jót tesz a nemzeti egységnek. Kivált áldásos ott, ahol a népesség 99,9 százaléka négy évenként húseget fogad az előző kormányzatnak. Érthető, ha a kifejezés nyilvános lehetőségétől megfosztott, agyonszervezett tömegek nem óhajtják kihívni a könnyörtelen erőszakot, amíg zömük előtt nyitva áll a privat boldogulás útja. Elvégre nem esküdtek fel a világtörténelemre. A tömegek elégedettsége letagadhatatlan eredménye a magyar poszt-sztalinizmusnak. De ez az eredmény is túl viszonylagos ahhoz, hogy olyanok dicsérjék, akik láttak már szabad embereket.

Közelebb kerülünk a titok nyitjához, ha a magyar nemzeti egység egyéb sajátosságaira irányítjuk érdeklődésünket. Van itt valami különösen impresszionáló vonás, ami lefegyverezi a megfigyelőket. Valami, amire nem számítottak az előzmények ismeretében.

Az *opinion leaderekre*, a reflexió privilegizáltjaira, az írók és társadalomtudósok testületére gondolok. Elég egy felületes beleolvasás folyóiratainkba vagy egy rövid beszélgetés velük, hogy képet kapjunk arról a félreismerhetetlen azonosulásról, amely a hatalomhoz fűzi a nyilvános beszéd szakembereit. Ez a támogatás nem lelkesedésnek álcázott halotti csönd, amit megfélemlített embereknél oly természetesnek érzünk. Hiszen megnyilvánulásaik bírálatától sem mentesek, eltérően az 50-es évektől.

De ez a bírálat öntudatosan, szinte heroikusan rendszerpárti, belülről építő. Élesen elutasítja a bírálatnak azt — a Lengyelországban immár megszokott — módját, amely független érdekképviseletet, az egység megbontásának jogát, emberi és állampolgári szabadságot követel. A hatalomtól való különélésről sem akar hallani, nemhogy válóperről. Tud ez a bírálat a falakról, de ledöntésük

helyett a kijelölt teret akarja lakályossá tenni. A szabadság ellenfeleiként bélyegzi meg azokat akik a falakat kívülről vagy belülről csúnyállják.

Nincs olyan abszolút hatalom, amely ne adna szíves-örömet szabadságot az ilyen bírálóknak. Miért ne lehetne bölcs a zsarnok, ha egyszer módja van rá? A diktatúrák bölcsességét időtartamban mérik.

A meglepetést az okozza, hogy a magyar értelmiség — és éppen a magyar — készséges szállítójává vált ennek a szellemi beállítódásnak. Enélkül meg sem született volna a poszt-sztálinizmusnak eme bölcs verziója. Szocialista nemzeti egység látványosabban még nem robbant szét, mint Magyarországon 1956-ban. De már a hatvanas évek közepétől olyan kiegyezés uralja a társadalmat, amelynek önzetlensége példa nélkül áll. Ezek a mai partnerek nem leszármazottai a múltbeli börtönőröknek és börtönlakóknak, hanem ugyanazok az emberek.

Ez az a fejlemény, ami lefegyverezi a megfigyelőket. Azt kell gondolniuk: ekkora kibékülés már nem is kibékülés, hanem valami több. Talán azt hiszik, hogy rejtett értelme van ennek a fordulatnak. Feltételezik, hogy a művészet és a tudomány szelleme csakis szabadságpárti lehet, s elképzelhetetlennek tartják hogy a művészek és a tudósok önként feladják szabadságharcos természetüket.

Márpedig ez a kiegyezés, és nem több, a magyar csoda. Hogy mi az oka, hogyan működik, mennyire csak magyar és mennyire jószerejű más országok számára, arról különböző vélemények alakultak ki e kötet szerzői között is. Itt csak annak a meggyőződésnek akarok hangot adni, hogy ez a kiegyezés nem a szabadság felé fejlődő mozgás. Ellenkezőleg, oda e kiegyezés felbomlásán keresztül vezetne csak út.

A poszt-sztálinista állam bebizonyítja, hogy tartós civilizáció bölcs mestere is tud lenni, nem csak kapkodó zsarnok. Az értelmiség bebizonyítja, hogy az állam értelmiségévé válhat anélkül hogy erre kényszerítenék. Unalmas csoda.

A neves értelmiségieket kiengedik a börtönből és vége a szólásszabadság követelésének. A volt ellenállókból

érettségi vizsgatétel lesz, és nemzeti egységre buzdítják ifjú olvasóikat. Miért olyan nehéz a megfigyelőknek elszakadniuk a múlttól, ha az érintetteknek olyan könnyedén sikerül?

Ami megtörtént, s különösen ha másodszor történik meg, nyilván szükségszerű. Miért olyan nehéz elfogadni a magyar értelmiség magyarázatát saját magatartására, amely szerint — a külkapcsolatok kérdésétől eltekintve — lényegében elérte azt, amit 1956-ban kívánt? Lehetetlen volna, hogy ezt akarta volt?

Az újra megkötött frigy szentsége az értelmiség hit-tételévé vált. Két évtized alatt két tucatnyinál nem több az olyan művek száma, amelyek a hivatalos közjónak való elköteleződés nélkül tudtak megfelelni a megjelenés követelményeinek. Ezek a művek elsősorban a « tiszta költészet » terén keletkeztek.

A társadalomtudományban még rosszabb, vagy ha úgy tetszik, még jobb a helyzet. A kutató elnyerte a munkához való jogát. De alkalmazásának az a feltétele, hogy munkájából sem a hivatalos ideológia bírálata, sem különérdekek nyílt képviselője, sem a társadalom egészének új megítélése nem fejlődhet ki, hogy csak a legfontosabb tilalmakat említsem.

Kettős nyomás nehezedik a « másképpen gondolkodókra », vagyis azokra, akik az öncenzúra feladásával kísérleteznek. Az irányított kultúra továbbra sem nélkülözi a rendőrség segítségét. De az öncenzúra ethoszától átháttott közvélemény lehetővé teszi, hogy a terror csak ritkán hallasson magáról és a változatlan tabukról. A beágyazott értelmiségi joggal érzi saját sikerének az eredményt: kevesebb házkutatás, kevesebb per, könnyű ítéletek. Fokozódó hivatalos megbecsülés övezi. Mind merészebben bontakozik ki a magyar kísérlet: az értelmiség vezető csoportjait tanácsadói befolyás kötelezi el az irányítottság és a fegyelem mellett, amit máshol oly nehézkesen, s oly sikertelenül csikar ki a nyílt terror.

Ez a szabadság, a tanácsos szabadsága valóban megadatik ma Magyarországon. De a tanácsosnak sem kedve, sem joga nincs ahhoz, hogy a saját szabadságától eltérő fajta szabadságot pártoljon. Mint a XX. században annyi-

szor, ismét hullámokat vet az értelmiségi emigráció. Magyarországról szabad végleg távozni.

Kivándorolt vagy kiszökött egy művészeti forradalomra elegendő fiatal művészsereg, amelynek nem sikerült megértenie, hogy a szabadság nem öncél. Elmentek a legerősebb szociológusok, akik nem tudtak belenyugodni, hogy a szabadság ára az irányítottság. Ezek is, azok is visszaéltek a szabadsággal. Szórványos rendőrségi akciók noszogatták, és az értelmiségiek rideg közönye búcsúztatta őket.

Így fest tehát az új magyar szamizdat durva háttere.

Ez a szamizdat nem széles körű társadalmi válságból születik, hacsak az érzékenység és a tudás vesztes tompulása nem válság. Talán nemzedéki ellentét tükröződik benne, bár korántsem legjellemzőbb tevékenysége az új értelmiségi nemzedéknek. Nem valamilyen mozgalom önkifejezése, hacsak maga a tény nem mozgalom, hogy egyesek szakítanak az öncenzúrával és megkeresik olvasóikat. Nincs programja az öncenzúra elvetésén kívül, de vannak nyomatékos érdeklődési körei, amelyek nyilvánvalóan a kelet-európai polgárjogi mozgalmakkal és a demokratikus gondolkodás iskoláival rokonítják. Primitív technikája — a gépirásos terjesztés — megfelel elbátorítató társadalmi környezetének, és arra a szerény tervre kárhoztatja, hogy a polgárok engedélyezetten engedetlen 0,1 százaléknak szimbolikus hangja legyen.

Története még nincs, előtörténete is alig van ennek a szamizdatnak.

Az 1968-as világév a margóra sodort néhány olyan prominens gondolkodót, akik számára filozófiai és etikai meggyőződésük lehetetlenné tette, hogy továbbra is kövessék az értelmiség egészét az együttműködés útján. A Lukács-iskoláról és néhány szociológusról van szó.

Ugyanennek az évnek az eseményei radikalizálták a fiatal társadalomtudósok egy csoportját is, akik addig a tudományt és a reményt csak egyszerre tudták művelni. Ez az 1971-ben meghalt Lukács lazább köre, amely elszakadt az iskolától.

Ugyanekkor érett be a tekintélyellenes fordulat annak a néhány — jórészt Kína-barát — diáknak és fiatal

művészek a fejében, akik addig mit sem sejtve játszották el a sztalinista madárijesztő szerepét, amelyre oly nagy szüksége volt a hatalomnak és az ő értelmiségének egyaránt.

Ekkoriban állt össze a tudományos élet peremén a fiatal empirikus szociológusok egy köre is. Ők a tavaly emigrált Kemény István tanítványai.

Ennek a négy csoportnak a hatása ismerhető fel a később beindult szamizdatban, amelyben aktívan a három utóbbi csoport vesz részt. A többi ismert és ismeretlen részvevő nem sorolható csoportokhoz.

1973-ban ideológiai párthatározat bélyegezte meg a Lukács-iskola tagjait, akik kivonták magukat Lukács hivatalos filozófussá való felavatásából. Megintették Hege-düs Andrást és Márkus Máriát is, akik bürokrácia-bírálat-tal léptek fel. Ugyanez a határozat ítélte el Bence György - Kis János - Márkus György *Anti-Kapital*-ját, amely már kéziratban terjedt.

Ebben az évben irodalmi bűnpert is rendeztek, *Darab-bér* című, kéziratban terjesztett könyvem miatt. Ide tanúként — valójában a visszatartó figyelmeztetés szándékával — megidéztek jónéhány « másképpen gondolkodásra » gyanús író és szociológust.

Köztlük Szelényi Iván és Konrád György 1974-ben beigazolta a gyanút. Befejezték titokban írott¹ és eleve szamizdatba szánt közös könyvüket: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. A kéziratot elkobozták, Szelényit emigrációba kényszerítették.

1973-ban zajlott le az addig és azóta egyetlen tömeges polgárjogi akció: 1500-an petíciót intéztek a parlament-hez az abortusz-törvény megváltoztatása ellen. Sokukat megbüntették vagy figyelmeztették, a törvényt megváltoztatták.

A « fegyelmező házkutatások éve » megtette hatását. A « másképpen gondolkodás » lehetőségére évekig csak az avantgarde művészek tevékenysége emlékeztetett, amely

¹ Kérdés a lengyel olvasóhoz. Vajon értik-e Nyugaton ezt a kifejezést: « titokban írni »?

Magyarországon folyamatos szamizdat-szerű létet jelent. Ez a kötet azonban alkalmatlan eszköz arra, hogy képet adjon erről az egyetlen öncenzúramentes művészi irányról, vagy inkább életmódról, amely jóval nehezebb helyzetben van, a 352. § értelmében, mint lengyel megfelelője.

Csak 1976 végétől beszélhetünk magyar szamizdatról, érdemleges méretű alternatív írásos kommunikációról. Talán annak a 34 értelmiséginek a nyílt levele is valami újat jelent, akik a prágai chartisták üldözése ellen tiltakoztak.

Ma egyaránt találhatók aláírt, névtelen és álnévvel jelzett terjesztmények a szamizdat piacán. Mind több az olyan szerző, aki mindkét nyilvánosságot felhasználja; a szamizdat ma már nem a kiteszítottak vigasza.

Kezdetben dominált az idegen nyelvekből fordított anyag és az ismeretterjesztés. A Magyarországon kiadatlan, külföldre juttatott cikkeket és az emigránsok műveit gyakran vissza kellett fordítani magyarra. Ebből a fajta visszajött kultúrából mutat be szemelvényeket a válogatás III. fejezete.

Erős érdeklődés mutatkozott a kelet-európai ellenzék iránt. A lengyel ellenzék dokumentumai több forrásból, többféle fordításban, kommentárral és anélkül is megjelentek. Terjedt a Charta 77, Paul Goma egy írása, kelet-európai témájú nyugati elemzések; ki mit tartott fordításra és terjesztésre érdemesnek.

A kötet I. et II. fejezete valószínűleg szamizdat-újítást mutathat be a lengyel olvasónak.

A Kenedi János szerkesztette *Profil* testvére lehetne a *Zapis*-nak. De nemcsak irodalmi, hanem all-round érdeklődésű. Eddig 34 szerzőt, ezer oldalt tartalmaz, s ez szép szám, figyelembe véve, hogy már maga is válogatás a publikálatlan írásokból.

Kovács András szerkesztette — pontosabban kérdezte — a *Marx a 4. évtizedben* című gyűjteményt. A körkérdés így hangzott: « Mit jelent számodra a marxizmus — ma? » Kétszáz oldalra való választ kapott. Nehéz volna általános összefoglalását adni az álláspontoknak, mégis: a húsz szerző véleményében valószínűleg a marxizmustól való — különböző mértékű — távolodás a közös.

Egyéb műfaji újítás is akad. Takarékos például az a sokszorosított betét, amely Konrád György *Városalapító* című regényének cenzúra-törléseit és átírásait tartalmazza, s beragasztható a megfelelő lapokhoz.² Az ilyesmi sok-sok tudós elemzést pótol.

A III. fejezet három utolsó írása magyar vonatkozású polgárjogi kérdéseket feszeget. Ez az a téma, amely az eleve szamizdatnak írott művekre a legjellemzőbbnek mondható.

Üdvözlét a lengyel olvasónak.

Le az öncenzúrával!

Budapest, 1978. január

HARASZTI MIKLÓS

² Ez a « betét » a jelen kötetben nem szerepel.

KENEDI JÁNOS

Bevezető a „Profil”-hoz

Bárki, aki kéziratot ad folyóiratoknak, ismerheti a visszaküldők leveleinek ezt a formuláját: NEM A LAP PROFILJÁBA VALÓ. Hová való a szerző íróasztalára ilyenformán visszakézbcsített kézirat?

Mi sem egyszerűbb ennél a kérdésnél. Egy másik folyóiratba, gondolja a szerző, miközben kéziratának margójáról megpróbálja levakarni a profiljára hiú folyóirat láthatatlan szerkesztőjének kérdő- és felkiáltójeleit. Így hát tiszta borítékot címez, a kéziratot postára adja és várja az újabb választ. Jó esetben másodszorra (ötöd-szörre, hatodszorra) eltalálja az írásnak megfelelő lap-profil. Rossz esetben újra és újra viszontlátja íróasztalán a kéziratot: különbnél különb folyóiratok fejléces levelein tér vissza a már ismert fordulat: NEM A LAP PROFILJÁBA VALÓ. De hát akkor hová való, hol a neki megfelelő lap-profil? A válasz már nem annyira egyszerű. Idő és kísérletező kedv múltával a kézirat az íróasztal-fiókba süllyed. A kérdés azonban nyitva marad.

Hiszen mégiscsak más, ha a szerkesztőség azzal küldi vissza a kéziratot, hogy ÍRÁSA KOMOLY TEHETSÉGRE VALL, DE EZ A MŰVE MÉG KISSÉ EGYESNETLEN, vagy PRÓBÁLKOZZÉK INKÁBB A PRÓZAI

Rövidített szöveg.

KENEDI János (1947) — publicista. Újságíró, majd könyvkiadói lektor. 1969 óta szabadfoglalkozású. Jancsó filmjeinek formanyelvééről írt könyve kéziratban terjed.

MÚFAJOKBAN. Más, mert a visszautasításnak efféle változatainál a szerző lefordíthatja magának a levelet: írását a lap színvonalon alulinak ítélte. Akár tetszik, akár nem, ebbe bele kell nyugodnia. A visszaküldő-leveleknek azt a típusát már csak fokozatok választják el a TÚLSÁGOSAN PESSZIMISTA, HAMISAN ÁLTALÁNOSÍT, DRAMATIZÁL stb. formuláktól, tehát a tartalmi indokokra hivatkozó elutasítás sztereotip fordulataitól.

Noha nincs valamennyi szerkesztőség számára szabványosított zsinórmérték, amellyel el lehet választani a még megengedhető pesszimizmust a már megengedetlentől, vagy amellyel hajszálpontosan kijelölhető az általánosítás kívánt mértéke, a dramatizálás kellő foka, mégis sejthető, hogy a szerkesztőségnek a szerző szemléletével, az írásmű világfelfogásával, esetleg magával az ábrázolt élethelyzettel volt baja. De a NEM A LAP PROFILJÁBA VALÓ formula semmiféle tartalmi kifogásra nem utal. Sem az írás színvonalát megállapító mércére, sem a mű esztétikai, ideológiai, tudományos fogyatékoságaira nem hivatkozik. Sőt inkább azt a képzetet kelti, mintha a szerző tehetségével, szemléletével nem lenne semmi baj, az írásmű úgy jó, ahogy van; csak éppen a folyóirat PROFILJA...

Az elmúlt években megsaporodtak a NEM A LAP PROFILJÁBA VALÓ kéziratok. Egyre több szerző íróasztalán hanyódik ilyen kézirat. Pedig ezek az írásművek nem az íróasztalfióknak készültek. Hanem a nyilvánosságunknak. Méghozzá úgy, ahogy a folyóiratok (kiadók) számára írni szoktak.

Mi a teendő, ha mégsem kerültek a folyóiratok nyilvánosságára elé? Egyik lehetőség: várni, hogy egy szép napon a szerzők kapnak egy körlevelet — netán a főtéren kidobolják — miszerint akinek ezen a címen elutasított kézírata van, jelentkezzen, mert 1) valamilyen új, központi PROFIL összenyalábolja a szertesztét heverő kéziratokat; vagy 2) a folyóiratok külön-külön mind PROFIL-t bővítenek, írását ki-ki oda vigye vissza, ahonnan elutasították.

Másik lehetőség: efféle csodára nem várni. Összegyűjteni és a folyóiratok olvasóinál szűkebb körű nyilvánosság

számára hozzáférhetővé tenni a közlésre szánt, de meg nem jelent írásokat. A PROFIL-t — ha nem is központit — magánkezdeményezésből is össze lehet állítani. Erre az utóbbi belátásra jutottam. Az elmúlt tíz évben jó néhány értékes és megjelenésre méltó kéziratot olvastam, s azok nem az örökkévalóság számára íródtak.

A gyűjtemény összeállításához tehát a NEM A LAP PROFILJÁBA VALÓ kéziratok elszaporodása adta a kezdő lökést. Persze ez önmagában nem több a publikálási rendszer egyik furcsaságánál. Ha a PROFIL csupán azokat a kéziratokat fogná össze, amelyeket ezzel a jelíggel küldtek vissza, nem lenne más, mint kuriózumgyűjtemény vagy panaszosláda. Ha érzékeltetni akarjuk, hogy mi mindenhez nem jut hozzá a sajtótermékek szorgos olvasója, akkor a kéziratok tágabb körét kell szemügyre vennünk. Azt hiszem, a kéziratban maradt művek három csoportra oszthatók. Az első a szerkesztőségeket és kiadókat megjárta kéziratoké — ez a legnagyobb. Kisebb a második csoport: a visszautasításig el sem jutott kéziratoknak a köre. Arról az esetről van szó, amikor a szerző úgy ül le az íróasztalához, hogy megír valamit egy bizonyos folyóirat számára, de amikor föláll az elkészült kézirattal, úgy érzi, a művet se oda, se máshova nem tudja leadni. Ennél is kisebb csoport a harmadik: ide az eleve az íróasztalnak szánt művek tartoznak.

Mind a három csoportban vannak olyan írások, amelyek elválaszthatatlanul hozzá tartoznak a hatvanas-hetvenes évek magyar kultúrájához. A PROFIL-ba mégis csak az első két csoportból válogattam. Az első két csoport és a harmadik között ugyanis elvi különbséget lehet tenni, hisz az utóbbiba sorolható írásokat nem szánták a hivatalos nyilvánosságra. Az első és a második csoport között viszont nincs elvi különbség. Ha egy országban nem létezik jogi értelemben vett cenzúra, akkor a kéziratokat csak az különbözteti meg egymástól, hogy a nyilvánosság számára készültek-e vagy sem. Hogy végül is kinyomtatják-e őket, az nem elvi, hanem praktikus kérdés. Miként a hivatalos és a nem-hivatalos nyilvánosság közötti határvonal is gyakorlati kérdés, ha a szerzők egyszer már kinyilvánították publikációs készségüket.

Tehát mindazok az általános érdeklődésre számot tartó írásművek a PROFIL *profiljába* valók, amelyek a hivatalos nyilvánosság felé vezető szokásos útjukon valahol elakadtak. Hogy hol akadtak el — mellékes kérdésnek tekinthető.

Ki tudná definícióba sűríteni mindazoknak a szerkesztőségi alkudozásoknak az érvkészletét, amelyeknek végső folyományaképp a kéziratok nem jelentek meg? És ki tudná áttekinteni, hogy hány szerző hány kézírata akadt fön­n a rostán (miközben esetleg ugyanannak a szerzőnek « ugyanolyan » írása ugyanannak vagy egy másik szerkesztőségnek a rostáján átcsúszott), mert:

— « Épp most akarod ezt megjelentetni, amikor X-et végre kinevezték főszerkesztőnek? Ezzel kockára tennéd, hogy valamit is tudjunk csinálni! »

— « Épp amikor Z barátod tanulmánya Y folyóiratban hajszál híján botrányt kavart? A tiedből biztos botrány lenne nálunk! »

— « Épp amikor annyi év után végre nyomdába került könyved kézírata?! Ha ez az írásod itt megjelenik, kétségessé teszed annak a megjelenését ott! »

— « Épp amikor kiciktatták a népiéseket (urbánusokat)! Mindenki azt hinné, azért közöljük ezt az írásodat, hogy védjük (támadjuk) őket! »

— « Épp most jut eszedbe erről a költőről esszét írni, amikor tavaly külön számmal ünnepeltük halála centenáriumát? »

— « Épp most jut eszedbe erről a filmről írni, amikor már 3 éve játsszák (be sem mutatták)? »

— « Épp most, amikor egyáltalán nem biztos Q új­választása a kongresszuson?! A te írásod adu volna W híveinek kezében. Nem mintha mi szeretnénk, amit Q csinál, de belátod, még mindig jobb, mintha W csinálná! »

A sor tetszés szerint folytatható, zenéjét mindenki ismeri. A refrén az, hogy az írás jó, de valamilyen magasabb szempont miatt nem jelenhet meg. Hogy az ilyen érvek közérdekre apellálnak-e vagy a szerző magán­érdekére, hogy a szerkesztőségi szobában hangzanak-e el, vagy a szerkesztőség melletti presszóban, vagy a szerző (szerkesztő) lakásán, hogy hivatalos álláspontnak kell-e

tekinteni őket vagy baráti gesztusnak, s hogy meddig kell a szerzőnek tolerálnia a folyóirat változékony szokásait — igazából ésszel követhetetlen. És nem is érdemes követni, mert a lényeg a következmény: a kézirat nem kerül nyilvánosságra. S ha valaki sorra veszi az érvek láncszemeit, nem lát mást, mint hogy a hatóságok elvárják a szerkesztőtől, a szerkesztő elvárja a szerzőtől, a szerző pedig önmagától, hogy... pontosan mit is? — nos, épp. a PROFIL-ban található írások bizonyítják: nem lehet megmondani.

Az következik-e ebből, hogy a hatvanas-hetvenes évek magyar kultúrája kéziratokból olvasható ki és nem a nyomtatott művekből? Korántsem. Abban a tíz évben, amelyből a PROFIL kéziratái összeálltak, számos értékes művet adtak ki. Műfajok felől nézve: szépirodalomban, esztétikában biztosan nem az értékeesebb hányad maradt kiadatlan; de az is biztos, hogy filozófiában, szociológiában fordított az arány. Az következik-e ebből, hogy az irodalomban és környékén szabadság van, míg a filozófiában és a szociológiában teljes a szabadsághiány? Nem. Bárki kapásból tud ellenpéldát felhozni. És éppen ez a logikája a kialakult kiadási rendszernek. Ha nem lehetne időnként még a nyilvánvalóan rosszabb helyzetben levő kulturális területekről is jelentős, kiadott műveket felmutatni, a szerzők és a szerkesztők jórészenek már rég elment volna a kedve az egésztől. A kialakult kiadási rendszernek az a hatása, hogy a megjelent jó művek igazolják az egész szisztémát, az elutasított jó művek viszont nem nyújthatnak következtetési alapot a szisztéma ellen. Hiszen a kiadott jó művek az újságos standokon találhatóak, illetve a könyvesboltokban, míg a kiadatlanokról csak ellenőrizhetetlen hírek szólnak — vagy magának a visszautasított szerzőnek a személyes tapasztalatai. A publikációs orgánumok fölött rendelkezők pedig úgy érvelhetnek, hogy a szerző a maga privát érdekét védi, míg ők a közjót. S az efféle vitahelyzetekben az a bizonyos magasabb szempont mint a kiadási rendszer egész építménye jelenik meg, a szerző egyetlen kézírata ellenében. És ilyen egyenlőtlen felállásban ki ne vonulna

vissza, ha azt a szerepet osztják rá, hogy ő fogja aláásni a mindenki számára otthonos építményt.

Persze nem muszáj ezen a szemléleti körön belül mozogni.

A PROFIL-ban olvasható írásművek döntő többségét a publikációs orgánumok fölött rendelkezők érvei térítették vissza az íróasztalfiókba. Vagy az általuk sugallt szemlélet. Mindazonáltal a PROFIL nem reprezentatív gyűjtemény. Hogy is lehetne az — magánvállalkozásként? Szerzői: közeli ismerőseim. A távolabbiak kiadatlan műveiből bizonyára még jó néhány PROFIL kitelne.

A gyűjtemény jellegéből következik: a PROFIL szerzői nem tartoznak valamilyen közös szellemi irányzathoz, nem alkotnak valamiféle csoportot. Többségük nem is ismeri egymást, hacsak nem nyomtatott műveikből. Megjelenésük éppoly esetleges a PROFIL-ban, mint lett volna más folyóiratban. Kizárólag kézírataikat fűzi össze az a — szerzői szándékuktól függetlenül előállott — helyzet, hogy nyomtatásban nem jelentek meg.

1977. szeptember

Csoportkép

Aszondod, komám, vótál a Szovjetúnióba.

Én is vótam.

Tizenhárom évig vótam a Szovjetúnióba.

De én azt nem mondhatom, amit te mondol, hogy egy szál búzán hat kalász nőtt vóna...

Tudod, hol van a Novaja Zemja? « Új Föld ». Sziget az. A Jenyiszej folyón hajóztunk föl — fölfele, mer az fölfele folyik — Krasznojaszktul, aztán harmincegy napig hajóztunk még a tengeren. Tizenegy évig vótam ott. « Kátorzsnaja rabóta ».

Merthogy agyonlúttam hetvenöt partizánt. Életembe se láttam én hetvenöt partizánt, agyon meg nem lúttam egyet se, R-hármas rádiós vótam én végig — de hát így köllött lenni ennek.

Negyvenhárom április tizenhatodikán estem fogságba a századommal. Akkor azt ránkgyüttek, hogy mink agyonlúttunk hetvenöt partizánt Delation és Dórán. Hogy összetereltünk a főtéren minden öreget meg ilyeneket,

Részlet.

A Profilban megjelent teljes szöveg címe: M. Lajos 44 éves.

CSALOG Zolt (1935) — író. 1970-ig régészként, majd néprajzi kutatóként működik, azóta szabadfoglalkozású. Több novelláskötet és irodalmi szociográfia szerzője.

akiket partizánoknak gondótunk, kihajtottuk őket egy gyümölcsösbe, aszt lelövődöttük őket. Itt a fejemen van egy vágás, a vállamon leszakították a húst, meg a bal vállamat is átütötték egy szöggel, most is látszik, no szóval addig-addig, hogy el köllött vállalni. Először csak egyet. De csak tovább: Nem elég! Annyira ránkgyüttek oszt, hogy amikor láttam, ez több kettőnél, gondótam: fiatal vagyok, ki fogom bírni. Megkérdeztem: — Hány partizán hiányzik még? — Hetvennégy! — No jó, hát mindet én lűttem agyon!

Hetvenen lettünk elfogva a századunkbul, abbúl aszt három maradt odáig, hogy ne, mehetett már Szibériába, többit agyonlűtték. Először golyó általi halálra lettünk mi is ítélve, de Sztalin megkegyelmezett, húsz évi kény-szermunkára. Nem értettem semmit.

No akkor aszt Novaja Zemja. Csupa egy láger vót az egész sziget, egyik a másik után. Építette mindegyik a gyárat, hatalmas gyárat. Bilincsbe, ott bilincsbe vótunk. Csak a mi lágerünk, a nemzetközi láger tizenhatezer fogoly.

Ötvenhárom júniusba gyűtt aszt a fóradalom. Mind az egész sziget a miénk lett három hónapra, csak a villanytelep nem. Mikor aszt jól a szemünk közé néztek... Teljes egy hadszíntér vót minden. A tizenhatezerbűl maradt háromszáz. Akkor aszt megint elűlrű...

A Sztalin halála után azér jobb vót már. Csak más-képp néztünk ki azér. Éhen nem halt senki már akkor, sőt még olyan urak vótunk, hogy egyszer még le is fényképezkedtünk. Ötvenhatba, mikor aszt szabadlábra lettem helyezve, hazahoztam a kis fekete kufferomat. Olyan saját gyártmány, most is megvan, a szerszámjaim vannak benne. Kis ruszki kölnit hoztam haza benne, meg ilyes-miket, hát nem értékeket. De ezt a fényképet elhoztam magammal, amit ott Novaja Zemján csináltattunk.

He, a sok mocskos rab! Ni hogy néznek! Ez itt balrul Béres István, mezőkövesdi gyerek. Hazagyűtt ez is, azután meg kidisszidált. A pufajakabátba, ni hogy mosolyog! Itt már jó sora vót, a Sztalin halála után, mosolyog, pedig

előbb sok mindenen átment. Embert ettek ezek, ilyen belsőségeket, tüdőt meg májat, ilyesmit, boncházbul tudták kilopni valahogy. Olyan nehéz megélhetésük vót.

Ez meg Mosolygó, de itten nem mosolyog. Nyíregyházára való vót. Ez tudna aszt mesélni. Ez vót már kivégezve is. Úgy mászott ki a gödörből!

Ez nem tudom milyen Máté, nem tudom azt se, hová való. Pedig ez is hazagyütt velünk. Valahogy... — nem tudom már a nevit, de föl van írva a füzetembe, meg a címe is. Ez levágta a kezit, saját magának, hogy ne kelljen dógozni. Szabályosan, kis ruszki baltával, mi meg néztük. Ilyen vérszerződést kötöttünk mink, hogy nem szólunk róla. Mondtuk neki: — Ne, te, még majd hazamegyünk! — de ő csak hogy — Dehogy megyünk, dehogy megyünk innen, innen már soha többé! Az anyánk picájába megyünk, megdöglötök tik is mind! — Rávágott szabályosan a kis orosz fejszével, azután meg — csak azt csodálom, mennyi lélekjelenlét vót ebbe az emberbe! — még rövidelte. Ahogy vágott rá, még egyszer emelte, még egyszer ütött! Majd aszt, ahogy a vér kiszökött az ujjain, felordított, felemelte a kezit aszt szaladt vele, hogy — segítség, segítség! — Kibasztak aszt vele, leszedték a kezit, az ujjai csonkjáig. Persze kitudódott az, hát nem úgy nézett ki, mintha munkába vágta vóna le, ilyen szépen egyenesen. Letisztogatták neki az ujjai csonkjáig, aszt csak küldték munkába. A lapjába meg beírták: öncsonkítás. Sírt csak szegény, ahogy hazafelé gyüttünk a vonaton, hogy nincsen már keze, és hazagyühet pedig. Hát sok mindent elkövetett ott az ember, hogy ne kölljön dógozni.

Ennek nincs orra, lefagyott neki. Csak két orrlíka van neki. Szégyellte nagyon szegény, hát fiatal ember vót, jóképű, aszt nem vót neki orra.

Itt aszt aki magyar csak vót — már akkor ötvennégybe, aki még élt — az mind rajta van ezen a fényképen. Már aki a mi lágerünkbe vót, hát a többit nem tudhatom. Meg a nők sincsenek rajta, azok külön lágerbe vótak, azokat

mink sohase láthattuk. Egyszer azok is föllázadtak, tűzótófecskendővel verték le őket. Vót ott tíz vagy tizenkét magyar nő, együtt gyüttünk oszt haza azokkal. Vót azok közt két testvér. Az anyjukon akartak azoknak erőszakot venni, űk meg nem akarták hagyni. űk a konyhába lesték, az apjuk meg fát nyesett kinn. Az asszony meg kiabált. No oszt ezek először szóltak az apjuknak, hogy — Gyüj-jön édesapám, nézze micsinál az orosz édesanyánknak! — az meg nem mert menni. Na erre a két jány, tizennyóc meg húsz évesek, beszaladtak, és disznóölőkéssel elintézték a katonát. Az apjuknak csak a másik maradt már, meg a takarítanivaló. Ágy alá tették őket éjszakáig, éjszaka meg elásták őket a kertbe. Csak ám a szomszédok észrevették. Egy darabig csönd vót, de amikor oszt legközelebb akadt valami ilyen szomszéd-dolog, hát kiáll ám a szomszédasszony az udvarra, úgy sipítsa ám, hogy ű esztet nem hagyja, hogy a csirke mind átjár az ű kertjübbe, ha a csirkét vissza nem fogják, ű mind agyonveri, vagy megmondja a községházán az elásott ruszkikat. Ezt meg valaki meghallotta az utcán, azt így kapott az öreg húsz évet, a két jány meg tizenötöt-tizenötöt Szibériába. Odaki meg ahogy az apjuk meghalt, a húsz év is a jányokra szakadt. lett huszonöt évük. Ötvenhatba szabadultak aszt mivelünk.

Barta — miazisten, Bartuc ez meg. Szahalinban hagytuk el ennek a testvérjít. Amikor három hónapig Szahalinba vótunk, mer vót ott is egy láger. Japánba akart ez szökni, csak százötven kilométer vót Japán a tengeren. A japán hatóságok meg visszaadták. Egyszer tizenketten indultak el, oroszok, oszt visszahozták őket, fog nélkül. Tízet csak, aszt ki is vallották, hogy kettőt megettek. Hogy nem vót mit enni. Beloruszok vótak. Orosz halászok fogták el őket, azok verték ki a fogukat is. Agyonlútték oszt ezeket — nem is, felakasztották őket. Elgyüttünk azután onnan, felszámolták a lágert, mer onnan ment vóna mindenki Japánba.

Embert én is ettem, az Ivan Vasziljevics főszakácsot. Még a hadifogolytáborban vót ez. Korpalevest főztek ott

minden nap, oszt ahhoz olaj is járt vóna, ilyen napraforgó vagy tudja szent milyen olaj. Ez az Iván meg ellopta az olajat, nem tett a korpalevesbe, eladta a civileknek. A mijeink meg ketten-hárman összebeszéltek: kibaszunk evvel a szakáccsal. Hát hogyne, mindenki éhes vót. Olyan rettentő nagy katlanba főzték a levest, akkora vót, hogy asztalrul öntötték be zsákkal a korpát. Az Iván meg kavarta, kavarta az asztalrul, de hát ahogy ment a korpa, fele csomóba maradt, nem főtt el, száraz galuska lett, mind a két öklöm. No, ahogy ott keveri az Iván a korpát, hát ketten elkapták a lábát, aszt bele a forróba. A tetejit hamar rá, oszt rásrófolták. Reggelre aszt lefőtt, lefoszlott finoman. Megettük. Még örültünk is neki, hogy — né, hús van a levesbe! — Persze aki tudta, mi az, nem ette, csak hallgatott. De hát a csontok meg a pufajka csak előgyüttek azután a katlan alján. Lett oszt nagy számolás, ötször átolvastak minden barakot, ki hiányzik, kit ettek meg. Számolták a ruszkik, gyufásdobozra jegyezték, mennyi a rab, nem stimmel, joptfoje maty, még egyszer — vót ott cirkusz. Kijött oszt, hogy a szakács hiányzik, de nem tudták, ki főzte meg.

Emberhúsevés, az előfordult. Hát ha már igazán nincsen más, meg kell enni azt is. Tudjátok ti mi az a harminchármas esztendő? Ukrajnába. Nem hallottatok róla? Fönn Novaja Zemján mesélte nekem ezt egy öreg ukrán. Azoknak lehetett bízni a szavukba, az mind olyan vallásos vót, amíg evett is állandóan hányta magára a keresztet. A többi meg röhögte. Evvel az öreggel is egyszer egy orosz ki akart baszni, hogy majd üvé lesz a leveise, odaült melléje míg imádkozott, jó nagyot beleköpött az orosz a biksznijébe. Az öreg meg — kihajintotta a kanállal, ette tovább. Nem baszott ki vele az orosz. Szelíd, jámbor ember vót nagyon. Hát ez az öreg ukrán életfogytigra vót ítélve, harminchárom óta vót már ott. Hát az mesélte, hogy harmincháromba vót Ukrajnába a mezőgazdasági átszervezés, a kolhoz. Akkor oszt Sztalin mindent letakarított a padrul. Nem vót a faluba egy szem kukorica se, úgy vótak a faluk szögesdróttal bekerítve, katonasággal lefogva. Ezek meg megették a gyerekeket. Hát ha kellett enni! Először

a kutyát, macskát, aztán meg a maguk gyerekeiket. Meg a szomszédokét, akit csak el tudtak csikarni, azt vitték, ették. Hát éhenhalni nem lehet! Nemcsak ű, de sokan, mind. Azután meg vitték érte űket egész Szibériába, szanaszét.

Aztán meg ez itt, utójára. Ez hetven évre vót elítélve. Hetven évre. Neki magának vót először harminc év, aszt hogy meghalt az apja, annak a negyven évjit is hozzátették az üvéhez. Aludt odahaza az istállóba, aszt gyüttek a ruszkik, éjjel, ment ez meg, kötötte az apját, hogy — Édespaám, gyűjjön hamar, a malacot viszik! — Megy oszt az öreg, csak lekapja a falrul a puskát, aszt utánuk lű a sötétbe, a ruszkik után. Vadászpuskával, mert vót neki szabályos fegyverviselési engedélye, vadőr vót. Így lett nékik negyven év meg harminc év, a gyerekek meg azután az örökséggel együtt hetven. Kátorozsnaja rabóta, Nójaja Zemján.

Hát nem sok ért ezekbül haza. Legtöbbit csak kivitték a barak elé, oszt előgyütt az őr, a katona, levetköztette ingre-gatyára, levetette a lábujjárul a dögcédulát, mert avval számolt el rúla, ráköpött a mejjire aszt tintaceruzával rájegyezte a nevit. — No, joptfojemáty, kakaja familia? — és írta rá a mejjire, tintaceruzával. Aszt vót neki ilyen hegyes vas, ilyen piszkavas, avval átszúrta a mejjit, hogy biztos legyen, oszt — no, lehet vinni. Ládába azér, ilyen koporsófélébe, még mondtuk is, hogy — Na, csak rendes azért az orosz, koporsóba temet! — De aszt egyszer valamelyik megjegyezte a koporsót, rákaristolt valamit, és hát az gyütt vissza a következő tetemnek is. Szóval mégis koporsó nélkül lett az a gödörbe lükve, persze. — Hát ezek nem gyüttek már haza. Soká meglesznek még, mert ott nem rothad el semmi test, megfagy, kűnek válik, eltart akármeddig.

Aki meg hazakerült, az ötvenhatba mind kidisszidált. Mert számontartottam vóna én ezeket, de hát nem nagyon vót kit, csak az ilyen ügyefogyottak maradtak belüle, mint én vagyok.

Mesterséges szervezetlenség – kontraproduktív gazdaságirányítás

Divatos dolog nálunk azon tréfálkozni vagy dühöngeni, hogy a dolgozók általában úgy állnak hozzá a munkához, hogy más is odaférjen. Az eszpresszóknak két dupla idejéig is el tudnak csodálkozni a közéleti érdeklődésű koffeínisták, hogy ennyi lógás mellett, ami nálunk van, még mindig áll az ország és van mit enni.

A szociológusok nyugati gyártmányú nagyítóikkal újra felfedeznek ősrégi módszereket, amelyekkel a befagyott bérekről le lehet kapálni a jeget. Leleplezik azokat az egyéneket vagy csoportokat, amelyek visszatartják a teljesítményüket, selejtet gyártanak, fusiznak vagy vándorolnak a munkahelyek között. Ennek hatására a gazdálkodásra képtelen, gazdasági feladattal megbüntetett vezetők igyekeznek fölvenni a rettegett felügyelő pózát. « Erős emberek » jelennek meg a porondon, akik katonás egyszerűséggel és németes logikával látják a munka világát, mint valami megszállt ellenséges területet. Rendet kell teremteni! Meg kell fogni a lógósokat és ügyeskedőket!

*

Ha áttanulmányozzuk a munka- és üzemszervezés területén kinyilvánított központi akarat dokumentumait,

Részletek, rövidítve.

ZSILLE Zoltán (1942) — szociológus. 1973-ban tiltakozik a kritikai szociológusokra és filozófusokra kimondott *Berufsverbot* ellen; kizárják a pártból, megfosztják az Országos Vezetőképző Intézetben betöltött tanári állásától.

akkor a következő diagnózist kell adnunk a termelő üzemek állapotáról: A termelési egységek működésének « tervszerű rendje » a kapkodás lett. A pangás heteit a rohammunka hetei, a kommunista műszakok követik. A szervezeti viszonyok a kapkodás szükségleteinek rendelődtek alá; a jelentés-hálózat összekuszálódott, a kapcsolatok és a szolgálati utak írott szabályait nem tartják be vagy nem is ismerik. A kollektív szabálysértés, az egységes fegyelmezetlenség uralkodik.

A szervezett fegyelmezetlenség ilyen viszonyai között a termelés szervezete a katasztrófák elhárítására van beállítva. A tervezett, előírt és kívánatosnak tartott folyamatok bármikor elakadhatnak. Ezért az erőket állandóan a zavarok, katasztrófák elhárítására kell készenlétben tartani. Minden kritikus pillanatban, a termelés minden határállomásán széttárt kezű emberek várakoznak. A luciferi szerepet játszó anyagmozgató mindig késik: az anyaggal, a szerszámmal, a rajzzal. Az utolsó fázisban mindig jelentkező anyagihiány miatt a műhelyek kénytelenek eltérni a művelettervtől, a folyamatok részeikre esnek szét, a tervezettnél sokszorosan több időt vesznek igénybe. A tervidőszak végére előáll a katasztrófa-helyzet: rendkívüli állapotot kell bevezetni. Nincs éjszaka, nincs vasárnap...

Az anyagihiányból, a nem programszerű gyártásból eredő munkacsúcsok miatt az egyes termelőegységek arra törekszenek, hogy mindig rendelkezésre álljon a szükséges létszám, amikor maximális kapacitásigény keletkezik. Ezért munkanélküli tartalék-hadsereget tartanak fenn — a gyáron belül. Ez a belső munkanélküliség újratermeli a hagyományos magyar munkás-magatartások jellegzetes mintáit. A napszámos vagy idénymunkás magatartási mintáját: rövid ideig tartó maximális erőfeszítés, utána paszszív tespedés. A szolgálatot teljesítő munkás magatartását (az uradalmi vagy állami cselédek, pl. a vasúti, postai alkalmazottak hagyományai): produktív munka helyett munkaszerű, munkának elismert viselkedés.

*

A mesterséges szervezethez rendszerben nem lehet eldönteni, hogy a termelés zavarai objektív nehézségekre vagy pedig személyes mulasztásra vezethetők-e vissza. Meg lehet csinálni, hogy hol így, hol úgy jelenjen meg. A rendszer résztvevőinek az az érdeke, hogy a kétféle ok felcserélhető legyen, és érdekeik szerint cserélgetik is a kétféle okot a maguk házi ideológiájában. A személyes mulasztásból objektív nehézség lesz, ha a magasabb rangú vezetők érdekei érvényesülnek. Az objektív nehézségekből pedig személyes mulasztás, ha felelősségre vonják az alacsonyabb rangúakat vagy kegyvesztetteket.

A főnök minden szinten mint az általános érdeket képviselő politikus lép fel a beosztottal, a végrehajtóval szemben. A főnökhöz, a felettes szervhez való viszony azonossá válik a törvény, a hatóság tiszteletével. Amit a felsőbbség pozitívan értékeli, az nem a munka, valami objektív teljesítmény, hanem a tisztesség és engedelmeség, az áldozatvállalás, s ha munka is, érzelmi alapon végzett munka, igyekezet.

A beosztottak teljesítményének elbírálása, munkájuk minősítése nem objektív kritériumok szerint történik; a munkaköri kötelezéseket nem szívesen fogalmazzák meg. A szolgálatkészséget és engedelmisséget olyan munkaköri követelményrendszerrel lehet a legjobban elérni, amely vagy homályban marad, vagy maximális és teljesíthetetlen. A tehetetlenség, bizonytalanság és gyengeség érzése így büntudattá válik. Aki nincs hatalmi pozícióban, az bűnbakká tehető, morálisan zsarolható. De a pozícióban lévők is alárendeltek a hierarchia magasabb szintjeihez képest; ebben a relációban maguk is vétkesek lehetnek. Ezért kétlelkűvé válnak: skizofrén szerepük egyik « lélekkel » mint a rend védői lépnek fel a törvénysértőkkel szemben. Másrészt, mivel ebben a hierarchiában mindenki, még az is, aki aránylag magasan helyezkedik el, csak látszat-jogokkal rendelkezik, igyekszik magát egyszerű végrehajtóként, a felettesek vagy általában a felsőbbség pusztá eszközének feltüntetni. Ha valakinek nem sikerül a rákent jogokat lemosnia, és azok felelősséggé száradnak a lelkén, akkor azt kell tennie, amit vele csináltak: keres-

nie kell egy nálánál kisebb felelőst, akiből bűnbakot tud csinálni.

Ebből ered a veszélyhelyzet bővített újratermelése. A felelős személy megtanulja, hogy bármilyen hibát, késedelmet személyes mulasztásként varrhatnak a nyakába, pusztán azért, mert szereplője volt az eseményeknek, bár befolyásolásukra semmilyen eszköze nem volt. Így kénytelen a jelentésekből alulról fölfelé épülő ideológiai építmény alapjait állandóan erősíteni. A konkrét helyzettől függetlenül, mindig nehézséget, hiányt, veszélyt jelent fölfelé. Nincs, vagy későn érkezik az anyag, hiányzik a kellő létszámú munkaerő — jelenti — ezért csak túlórával, külön prémium ösztönzésével lehet elhárítani a veszélyt. Kialakul a rendkívüli állapotban, a rendkívüli feladatban való érdekeltség láncolata. Rendkívüli jövedelemhez csak rendkívüli munkával lehet jutni. Ebből ered a vezetők jövedelmének jelentős része, és a dolgozók előtti tekintélyük is; a dolgozóknak ugyanis magasabb bért nem, de túlórából eredő plusz jövedelmet tudnak biztosítani.

A felelős személy érdekeltté válik abban, hogy a helyzet ne változzon. De nemcsak helyi apparátusa, az egész etatista bürokrácia érdekelt a szükségállapotban kialakult hatalmi hierarchia, az egzisztenciális fenyegetettségben érvényesülő morál és pánik-pszichológia konzerválásában és megerősítésében. A hiány előállításának ördögi körben járó perpetuum mobiléja születik meg. A katasztrófa elhárítására orientált szervezet a produkció elhárításának gépezetévé válik.

A gazdaságpolitika a gazdaság ellen folytatott hadviselés, a centralizált, megalomán iparosítás, a tervszerű aránytalan fejlesztés alapján.

A gazdasági reform «spontán» elvetélését is az magyarázza, hogy megvalósítását a decentralizálás közben vállalatvezetővé degradált voluntarista bürokrátákra bízta.

*

A mesterséges szervezetlenség romboló hatása azonban nem érvényesül maradéktalanul. Az egész, a nagyüzem — amely elvben maga is a nagy egésznek, az egységes gazdaságirányítási rendszernek a része — valójában kisüzemekre hullik szét. Ezek lesznek a produktív tevékenység valóságos alanyai. A nagy egész csak Istenben, vagy a vezetők képzeletében létezik. De a valóságosan működő kisüzemekben felszínre törnek az alkotás, az újítás, a szervezőképesség kiapadhatatlan erői. A kisüzemek hálózatának egyes pontjain megjelennek azok a kisebb-nagyobb társulások, vállalkozások, szövetkezések, amelyek saját ellenőrzésük alá vonják területük termelőerőit. Mintegy birtokba veszik, csoporttulajdonná teszik a termelőerőket; kivédik a bürokratikus szabályozás fékező beavatkozásait, új működési szabályokat vezetnek be. És ezt az esetek többségében — bár csak hallgatólagosan — az irányítók kénytelenek tudomásul venni.

Működnek ilyen szövetkezések, társulások önállóan, működnek egy vállalaton belül, és működnek úgy is, hogy névlegesen különböző vállalatokhoz, intézményekhez tartozó pozíciókat szerveznek új egységbe. Az ilyen egyesülések autonómiáját nem szünteti meg, hogy formálisan a hivatalos szervezet alárendelt egységei, vagy ilyen alárendelt egységekből állnak össze. A vállalaton belüli autonóm csoport önálló vállalkozásként vagy szállítóként képes fellépni saját vállalatával szemben is. Mert olyan emberekből áll, akik magukra vállalják a megszervezhetetlen megszervezését, a produkálni és élni akaró társadalom önvédelmét.

A hetvenes évek budapesti szegényei

Olyan társadalomban, ahonnan nagyjából eltűnt az életet fenyegető ínség, de ugyanakkor a vagyon, magántulajdon és a magasabb színvonalú anyagi biztonság annyira korlátozott és ingatag, mint nálunk, továbbá ahol az előnyök, privilégiumok olyan nagy része nem tulajdonjellegű, hanem nehezen ellenőrizhető juttatás, nehéz világosan elhatárolni egymástól a szegényt és a nem szegényt.

De biztos, hogy ma Budapesten *szegény az, akinek nincs legalább egy szobából és konyhából álló, legalább folyóvízzel és saját W.C.-vel felszerelt önálló lakása*. Budapesten a legfontosabb « vagyon » a lakás. Bármilyen további vagyona van egy fővárosi lakosnak, legnagyobb értékét minden bizonnyal a lakás képezi. Aki ilyen minimálisan elfogadható lakás fölött nem rendelkezik, az az esetek döntő többségében teljesen vagyontalan, az átlagosnál iskolázatlanabb, szakképzetlen, és rendszeres jövedelme is alacsony. Nincstelenül, mindenféle anyagi háttér nélkül indult. Vagyis még egy ágyat, egy váltás ágyneműt, két tányért és evőeszközt sem kapott hazulról; közvetlen szükségleteinek kielégítésén túl nem képes tartalékot képezni, és így gyerekei is a semmivel

Részletek, rövidítve.

SOLT Ottília (1944) — szociológus. *Az alacsony jövedelmű munkáscsaládok és a cigányság körében végez kutatásokat.*

fogják kezdeni önálló életüket. Legalább 400 ezer emberről van szó.

Miből élnek a budapesti szegények? Mint a modern nagyvárosokban általában, a szegények között Budapesten is sok az idős, akiknek fő jövedelmük valamilyen nem állandó munkából származó alacsony nyugdíj. Nem minden szegénységben élő öreg tartozott hajdan a társadalom legalsó rétegéhez. Szakmunkás vagy önálló kisegyzisztencia volt, de abban a korszakban, amikor ezek a csoportok is szegények voltak. És mire csoportjuk egészében kiemelkedett a szegénységből, ők már nem voltak munkaképesek.

Ilyen lemaradók vannak még munkaképes korú szegények között is. Szakmunkások, vagy nagyon ritkán nem fizikai munkát végző alkalmazottak, akik valamilyen okból — legtöbbször azért, mert több gyerekük van, vagy mert gyereket eltartó nők — versenyképtelenek. A munkaképes szegények döntő többsége azonban szakképzetlen. A férfiak gyári segéd- és betanított munkások, szállítómunkások, rakodók, teherautósofőrök. Dolgoznak építkezéseken, útépitésnél, mélyépítésnél, a Köztisztasági Hivatalnál, hordják a szennyest a kórházakban, a kannákat, zsákokat, ládákat az éttermek konyháiban, élelmiszerüzletek raktáraiban, ablakot tisztítanak, újságot hordanak, sportpályát gondoznak. Főfoglalkozásukon kívül még számtalan sokféle munkát vállalnak, ha pénzre van szükségük. Cepekednek a piaci árusoknál, felássák a budai kerteket, takarítónők, konyhai kisegítők, vasalónők tisztító vállalatnál, söprik a bérházakat, hazahordják és saját konyhájukban mossák-vasalják mások szennyesét, eljárnak takarítani jobb módú családokhoz. Nemcsak munkahelyet, hanem foglalkozást is változtatnak, így általában elesnek a tartós előnyöktől. A szegények nem nyaralnak kedvezményesen, kevés a fizetett szabadságuk, amelyet egyébként munkával szoktak eltölteni, ritkán kapnak nyereségrészesedést, lakásépítési kölcsönt, nyugdíj előtt jobb beosztást.

A legtöbb budapesti szegénycsalád megélhetéséhez valamilyen módon a vidékhez fűződő kapcsolatok is hozzájárulnak. Nemcsak a vakációzó gyerekek gondját vállalja a falusi rokonság, nemcsak arról van szó, hogy legalább

szüretre még azok is vidékre mennek, akiknek már a nagyapja is pesti volt, mert ha házastársuk, sógoruk nem, akkor legalább a szomszédjuk falusi, hanem arról, hogy sokan fizetett szabadságuk idejére idénymunkát vállalnak a mezőgazdaságban vidéki rokonaik közvetítésével, mások a rokonság kisgazdaságaiban segítenek, sőt vannak, akik átmenetileg többször is leköltöztek falura, tanyára, amikor a mezőgazdaságban kedvezőbb kilátásokat reméltek.

*

A társadalomban a különféle életformák a megélhetési módokkal szoros összefüggésben alakulnak ki és változnak. Az európai társadalmak szinte születésük pillanatában létrehozták azt a kisebbséget is, amelynek nincs biztosított egzisztenciája, akiknek az életformáját nem védik intézmények, nincs vagyonuk és elfogadható szaktudásuk. Az ilyen nincstelenek változó méretű rétegeit mint bizonytalan, csak lazán helyhez kötött egzisztenciákat integrálta a társadalom és a gazdaság. A társadalmak és a gazdaságok történetében megvan az ő külön történetük is, az elfogadott, elismert életformák mellett kialakult az ő sajátos életformájuk is, változásaival követve a felettük álló társadalom és gazdaság változásait.

A zártan épített budapesti szegénytelepeknek, a földszintes hosszú házak zárt udvarainak közös terén zajló élet magával hozza a teljes nyilvánosságot. Alig-alig van olyan intim szféra, amely rejtve maradhat a többiek előtt. Ez a szó szoros értelmében vett fizikai kényszer ugyan, mégis jól megformált dolog. Több funkciónak is eleget tesz egyszerre: szolgálja a különféle problémák és feladatok közös, együttes megoldását, és az itt élők társas igényét, szórakoztatását is.

Akik ilyen lakásokban születnek, így élik le az életüket, azokban maga a helyzet is kifejleszti a színpadias, túlhangsúlyozott viselkedést. Az örömet, bánatot, gyöngédséget, konfliktust nem lehet eltitkolni, mert nincs hol; inkább eljátsszák egymásnak. A veszekedők valódi sérelmeiket megtoldják még egy kis jutalomjátékkal. A kiadós

kiabálás feloldja a feszültséget, mindenki megformálhatja és kifejezheti önmagát, ugyanakkor elszórakoztatja a többieket.

A maga helyén jól funkcionál ez a kidolgozott stílus, más környezetben azonban — például az iskolában, egy hivatalban — jó esetben csak idegenkedést, de sokszor ellenszenvet, és néha megtorlást vált ki. Naponta lehetünk tanúi ilyen jeleneteknek, amikor « két kultúra » találkozik szembe.

Az ilyen falak-közrefogta udvarközösségek nemcsak intenzívek, vagyis mindig fizikailag is valóságosak és indulatteliek, hanem szorosak is. Behatolnak a lakásajtón belül folyó életbe. Főleg rokoni kapcsolatok révén.

A rokonság minden réteg számára igen fontos társadalmi kapcsolat. A szegények körében azonban feltétlenül a legfontosabb. Már csak azért is képes betölteni a családok egész társadalmi horizontját, mert többnyire elég népes. Így ki-ki a rokonságon belül is megtalálhatja a korban, karakterben neki megfelelő társakat. A rokonságban található a magáéhoz hasonló, és más, számára új, érdekes életformákkal. (Idegen életformákat nem is nagyon tud másképpen megközelíteni.)

A rokonságnak egy része a környéken, és nagyon gyakran az adott telepen, udvaron belül lakik. Házastársat is sokszor választanak a közvetlen közelből — nem is könnyű másutt találni, hiszen a « rossz családból való » vagyontalan fiatal nem kívánatos partner más társadalmi körben. Nem egy telep lassan néhány rokonsági-sógorsági konglomerátummá szerveződik.

Ebben a kultúrában az asszonyok állnak a középpontban. Nincs nőuralom. A legtöbb családban nagyon is nagy, már-már alázatos megbecsülés jut a férfiaknak, férjeknek, apáknak, felnőtt fiúgyerekeknek. Kiszolgálják őket, és közvetlen hatalmuk van a családtagok felett. A szakképzetlen, nincstelen rétegekben a férfiak soha nem voltak a családok egyedüli eltartói, mindig is lazábban kapcsolódtak a családi és lakóhelyi közösséghez, mint az asszonyok. Bizonytalan egzisztenciájuk éppen abban állt, hogy nem volt állandó, helyhez köthető, megélhetést biz-

tosító munkájuk: vagy mindig, vagy egyes időszakokban menniük kellett a munka, a megélhetés után.

A sajátos családi életet, a sajátos anya- és apaszerepeket az egzisztenciális kényszer teremtette, de a nincstelenség kultúrájában kidolgozott modellekké váltak és öröklődtek nemzedékről nemzedékre. Az apa és az anya szerepét a gyerekek családjukban és a velük szoros kapcsolatban lévő családokban tanulják meg. A minden funkciót ellátó asszonyok és a mindennapi életben funkció nélküli férfiak között a családért majd felelősséget vállalni tudó lányok, és nők gondoskodásához szokott fiúk nőnek fel. A gyerekkorban kialakuló erős kötődés az anyához és gyenge kötődés az apához, amely az « alsó rétegek » családjaiban igen gyakran tapasztalható képlet, maradandó nyomokat hagy a személyiségben, és védtelenné teszi kórosnak minősített viselkedésformákkal szemben.

A szegények családját nem tartja össze a tulajdon és a biztonság, mert általában mindez nincs meg. Itt a monogám házasság mindig is sokkal kevésbé stabil intézmény volt. A család mindennapi életéhez lazán kapcsolódó férfiek könnyen le is szakadnak, és könnyen sodródik a helyükre valaki más.

A szakképzetlen és vagyontalan rétegeket fenntartó társadalmi munkamegosztás, vagyis a szakképzetlen munkaerő rendelkezésére álló tipikus munkaalkalmak magukba építették, felhasználják a rétegek sajátos életformáját. Tudomásul veszik, hogy e rossz lakásviszonyok között élő rétegek hajlandók elviselni a rossz munkakörülményeket, a kényelem, a higiénia hiányát. Hogy a jövedelem lehet egyenetlen, szezonálisan ingadozó. Hogy a munkaidőnek nem kell alkalmazkodnia a társadalomban általános szokásokhoz, hogy a szakképzetlen munkaerő hajlandó földrajzilag is követni a munkát, hogy bizonyos munkákat csak az alsó rétegekbe tartozó szakképzetlen munkaerő hajlandó elvégezni, és senki más.

A munkakörülmények, a munkaidő, a munkarend nem magának a munkának a természetétől függ, nem természeti törvények szabják meg, hanem az, hogy kinek a munkája. Viszont a szegénység meglétére épülő munkakörök a szegénység kultúráját, szokásrendjét olyannak

tartják fenn, amilyen. Útépítők, hídépítők, keszonmunkások, mélyfúrók és építőmunkások, gépkocsivezetők, szállítómunkások és rakodók munkarendjében benne van, hogy ez a munkaerő lazán kötődik családjához.

*

Az elmúlt 15 évben a gazdasági élet fellendülése a régi budapesti szegénység jelentős hányadát felszippantotta az alsó-, és középrétegekbe. A korábban időszakos, alkalmi, bizonytalan, kényelmetlen munkák egy része technikai fejlesztéssel és szervezeti átalakulással biztos, tisztas állássá változott a munkaerőhiány hatására. A maradék, vagy az ipar és kereskedelem növekedésével mégis előálló új szegény-munkákat egyre inkább messziről ingázó, még iskolázatlanabb, szakképzetlen munkaerő végzi — többek között cigányok.

A változások természetesen főleg a fiatalokat és legfeljebb a középkorúakat érintették, közülük is azokat, akik bizonyos lépéseket már megtettek a felfelé irányuló mobilitás érdekében — például kevesebb gyereket hoztak világra. Ugyanakkor a lakásviszonyok is javultak. Több nyomortelep végérvényesen eltűnt a föld színéről, lakóik az átlagosnak megfelelő színvonalú lakásokba kerültek. Az utolsó évek nagy állami lakótelep-építkezése a megmaradt szegénynegyedek zsúfoltságát is enyhítette, így még az öregek és más ottmaradók körülményei is javultak valamelyest. Akik jó lakásba, lakótelepre kerültek, kiléptek a « szegénység kultúrájából ». Hátrányaikat nem tudták ugyan egyik percről a másokra felszámolni, gyerekeik továbbtanulása például így is problematikus, de életük átalakult, hasonlóvá vált a középrétegekéhez. Gyűjteni kezdtek, tárgyakat szereztek maguk köré, és viselkedésükben bizonyos fokig utánozni kezdték az új környezetet.

A budapesti szegénység összeszűkülte. El nem tűnhetett, mert az agrárvidékek folyamatosan küldik utánpótlását, a gazdasági élet pedig folyamatos « keresletet » támaszt. A « szegénység kultúrája » még él, csak egyes — bár számos — családok számára szűnt meg létezni. Azért

nem változatlan formában. A születéseket például a szegények körében is erősen korlátozzák a mostani fiatalok. És mint az előző, születéskorlátozást alkalmazó rétegeknél megfigyelhettük, a kevesebb gyerek erőteljes életszínvonal-emelkedést hoz magával.

Napjainkban a fejlett országokban azt figyelhetjük meg, hogy a szegénység kultúráját régi, illetve frissen bevándorolt színes bőrű kisebbség veszi át, vagy alkotja újra. A fejlett országoknak ez az új szegénysége. Nálunk is hasonló folyamat indult meg: a hazai cigányság tömegei integrálódnak a társadalomba, a szegénység pozícióit foglalva el.

Az emberiség — és a magyar társadalom — teljesen nincstelen, iskolázatlan, nyomorgó tartalékai akkor is irtózatos méretűek, ha soha többé nem lesznek társadalmi csoportok, amelyek elvesztik meglévő biztonságos egzisztenciájukat.

Lakásépítés, információ, manipuláció

A fejlett országokban élő emberek valamikor a századforduló táján elvesztették építési képességüket. Szinte teljesen eltűnt a saját erőből épült házak típusa. Nemcsak az átlagember nem tudott többé házat építeni, a kézműves szinten álló, de már specializálódott mesteremberek is eltűntek. Lényegében ugyanakkor — a század első harmadára — amikor a lakáshiány kezdett súlyossá válni, látszólag teljesen befejeződött ez a folyamat: az önerőből való építés történelemmé vált.

Az iparosodás és a munkamegosztás fejlődésével egyre jobban specializálódnak az építési és az építést megelőző folyamatok. Az építtető és az építő már régebben elvált. És magának az építésnek a területén is bekövetkezik egy újabb szétválás: elkülönül egymástól a tervező és a kivitelező, szemben a korábbi építővel, aki mindkét funkciót egyesítette. Majd az építési anyagok előteremtése is önálló, független tevékenységgé válik.

E változások következményeit jól demonstrálják falvaink, városaink. Eltűnik a tájba illeszkedő, abból mintegy organikusan kinövő ház. Falvaink, városaink sablonossá, unalmassá válnak. Az immár más-más kéz által tervezett,

Rövidített szöveg.

RAJK László (1948) — építész. A fejlődő országok számára olcsó lakásépítési módszerekkel kísérletező budapesti kutatócsoport tagja. Az 1949-ben kivégzett Rajk László fia.

épített — és megint más kéz által előteremtett anyagokból épített — ház nem állja ki az összevetést a népi építészeti alkotásaival. Keserű szájjal ugyan, de igazat mondunk, ha megállapítjuk, hogy megvalósult az internacionalista építészeti, hiszen nemcsak falról falra, városról városra találkozunk ugyanazzal a tömény építészeti unalommal, hanem országról országra is.

Jól ismert információk ezek — állandóan áramlanak felénk, sőt nagyon hangsúlyozzák őket. Figyeljünk fel azonban a továbbiakra is — ezek is éppoly ismerősek, csak éppen nem használják fel őket abban az ideológiában, amelyet az építészek a maguk igazolására kialakítottak. Abban a szakma-soviniszta, fellengzős ideológiában, amely másoknak és önmagunknak is megtévesztő képet ad építési tevékenységünkről.

Vizsgáljuk meg az információk következményeit egymás szemszögéből. Az építésben kialakult munkamegosztásnak nemcsak az lett az eredménye, hogy elvált egymástól az anyagok előteremtése, a tervezés és az építés, hanem az is, hogy az építés legalapvetőbb területe, az építőanyagipar a mindenkori hatalom kezébe került; függetlenül attól, hogy az adott országban éppen milyen a társadalmi berendezkedés. A hatalom a kezébe kaparintotta az egyik leghatásosabb ellenőrzési, szabályozási eszközt. Könnyen belátható, hogy a lakás, a menedék az egyik leghűsbavágóbb problémája mindannyiunk életének. Ha ez akár közvetlenül (pl. a központi lakáselosztási rendszeren keresztül), akár közvetve (pl. az építőanyagipar ellenőrzésén keresztül) a hatalom ellenőrzése alatt áll, akkor a hatalom bármely társadalmi, nemzetiségi, vallási, ideológiai, stb. mozgást az ellenőrzése alá tud vonni, sőt megszüntethet.

De helytállónak bizonyul-e következtetésünk, ha újabb információkat teszünk hozzá az előbbiekhez?

Sorra épülnek a sátortetős házak, majd mind szakember segítsége nélkül. Magyarországon a hivatalos statisztika szerint az összes felépült lakás 60 %-a önerőből — a legtöbb esetben szó szerint értve: kétkezi munkával — jött létre. Ezekről a sátortetős házakról is sok információt kapunk a sajtóból, rádióból, televízióból. Sokat pocskon-

diázzák őket. De nem lehet, hogy — éppen az információk áradatának hatására — nem is vesszük észre, hogy nagyon egyoldalúan ismerjük a jelenséget? Nem azért tekintjük-e borzalomnak a sátortetős házakat, mert nem veszünk tudomást arról az erőről, amely kialakította és folyamatosan életben tartja ezt a formát?

Érdet Közép-Európa legnagyobb és lecsúnyább falujának mondják. Majd húsz éve már, hogy a hatóságok adminisztratív eszközökkel akadályozzák a vidékiek Budapestre költözését. De az egész adminisztratív apparátust térdre kényszerítette egy spontánul szerveződött embercsoport feltartóztathatatlan építő tevékenysége. Nem nyílt támadással, hanem a tömegéből adódó hatalmas tehetetlenségi nyomatékkal. Az apparátus, amely korábban tiltott, később kénytelen volt közművesíteni, járdát építeni, üzleteket létesíteni, és végül közvetlenül bekapcsolni Érdet Budapest vérkeringésébe. A hivatalos hatalom még soha nem tudott ilyen tartós hatású szervezetet létrehozni. És ezek az emberek, akiknek meg kellett küzdeniük a hivatalos hatalom ellenállásával, képesek voltak elérni céljukat.

És nemcsak a társadalmi szervezésben értek el meglepő eredményt. Megtalálták a legalkalmasabb technológiai eszközt, módszert is vágyaik megvalósítására. Mert a sátortetős építés¹ ilyen. Ennek az épülettípusnak rengeteg előnye van, mely fegyvert ad e spontán társadalmi mozgalom kezébe. Sátortetős ház bármely telekre telepíthető; méreteinél fogva minden egyes eleme kézzel mozgatható; használt anyagból is megépíthető.

Bár Magyarországon ez ritkább, de azért vannak bizonyos törekvések arra, hogy az építők ne csak az ellenükre való szervezeti formákból szabaduljanak ki, hanem kivonják magukat a leghatásosabb szabályzó eszköz — az építőanyag monopolizáltsága — alól is. Egyre több fejlett technikájú példát ismerünk az ún. szemét-építésre, vagyis olyan anyagok felhasználására, amelyek nem eredeti alkalmazási területükön kerülnek másodszori felhasználásra.

¹ Azaz a vegyes anyagokból épült egy emeletnél nem magasabb, ferde tetejű családi ház. — *A szerk.*

nálásra. A hatalomtól való elszakadásnak ennél is merészebb törekvése arra irányul, hogy a lakóhely függetlenné váljon minden társadalmi rendszerben központilag ellenőrzött és elosztott energiaforrásoktól. Ennek egyik legjellegzetesebb példáját, az önfenntartó házat már a hazai publikációkból is ismerjük.

Kétségtelen, hogy az utóbbi két törekvés nyitja a legvonzóbb távlatokat. Elfogadásuk esetén megszűnne az építészet arisztokratikus magatartása. Be kellene látniuk, hogy a közreműködésük nélkül elért eredmények mellett eltörpülnek a sajátjaik.

Fel kellene ismerniük, hogy tarthatatlan az a közhelyszerűen hangoztatott állításuk, hogy az emberek még nem elég fejlettek ahhoz, hogy lakást tervezzenek és építsenek, vagy telepeket hozzanak létre. Be kellene látniuk, hogy a lakásmizériából egyetlen valóságos kiút van: az, ha bízunk a spontán módon létrejövő közösségekben; ha támogatjuk azt a törekvésüket, hogy kibújjanak az ellenükre való szervezeti formákból; ha technikailag hatékony eszközöket adunk a kezükbe céljaik megvalósításához.

De nem feltűnő, hogy ezeknek a következtetéseknek a levonásához minden adat a rendelkezésünkre állt? Rengeteg információt kapunk, talán túl sokat is. És az ún. manipuláció mégis bekövetkezik. Olyan módon, hogy a rengeteg információ közül, ami elborít bennünket, mindig csak néhány másodlagosat emelnek ki, azokat sulykolják belénk. Ugyanakkor óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy amikor kijelentjük magunkról vagy másokról, hogy manipuláltak vagyunk, nem egyszerűen önbecsapás-e ez? Nem csak fel akarjuk magunkat menteni? Hiszen a kapott információk között, kevés kivétellel, ott van azért az a néhány elsődleges is, amelyre szükségünk lenne.

„Az irodalom nem nagy ügy”

A nagy forradalmak rendszerint demisztifikálták az irodalmat; kevesek szellemi privilégiumából a forradalmi tömegaktivitás egyik lehetséges formájává tették. Egy ilyen forradalomban a publikációs struktúra a kollektív irodalmi termelők szabad társulásának egyik technikai feltétele lett volna. Másfelől a valódi forradalom állapotában az irodalom és a művészet művelői maguk is harcolnak azért, hogy egyéni művészi céljaikat nagyobb kollektív közegben érvényesítsék. Magyarországon nem jöttek létre az ilyen szabad társulások feltételei. Ellenkezőleg: maguk az új irodalmi tulajdonviszonyok — azáltal, hogy a termelés tárgyi feltételeit az irodalmi apparátusra ruházták — csírájukban fojtották el a szabad társulásokat.

Az irodalmi tulajdonviszonyok átalakítása után gyakran hangzott el az az ítélet — a szigorú irányítás igazolásképpen — hogy élő irodalmunk túlnyomó része polgári. Az irodalmi apparátus ezt elsősorban az egyes írók származására vagy világnézetére vonatkoztatta, és vagy a

Részletek, rövidítve.

A Profil-ban mejelent teljes szöveg címe: Az irodalmi publikáció napjainkban.

DALOS György (1943) — író. 1968-ban maoista összeküvés vádjával bíróság elé állítják; hét hónap felfüggesztett börtönbüntetésre ítélik. 1970-ben Haraszti Miklóssal együtt irodalmi esteken mutatja be műveit; mindkettőjüket rendőri felügyelet alá helyezik.

kiközösítés vádpontjaként hozta fel, vagy pedig — a befogadottak esetében — a foglalkozási ártalomnak kijáró tapintattal beszélt róla. Maga az irodalom azonban — mint társadalmi gyakorlat — hagyományos maradt, mégpedig elsősorban azért, hogy a közlés az irodalmi apparátustól függő szűk csoport privilégiuma lett. A függőség ezáltal a kiemelt társadalmi helyzet privilégiumává vált, az írók társadalmi helyzetének kiemelt volta pedig arra szolgált, hogy enyhítse a függőséget.

A « kiemelés » már a tulajdonviszonyok átalakítása előtt, a koalíciós kormányzás időszakában megkezdődött. A parlamenti osztozkodás során az egyes pártok szívesen « érveltek » jól csengő író-nevekkel. A nevek viselői a legkülönbözőbb funkciókat töltötték be. Élénk közfel-tűnést keltett például, amikor az egyik vezető « népi író » a Parasztpárt mandátumával « bezupált » és honvédelmi miniszter lett. És a jól csengő neveket a koalíciós kormányzás megszüntetése után is szívesen használták. Így az irodalmi *establishment* összetétele, mely a negyvenes években alakult ki, a továbbiakban is csak némileg módosult.

*

Az 1953-1956-os politikai válság felszínre hozta a publikáció problémáját is. Az éles viták a sajtószabadság határait tapogatták, de a publikációs struktúra kérdését nem is érintették. A « mit szabad és mit nem? » kérdése fontosabbnak látszott annál a kérdésnél, hogy « ki dönt? » Nem létezett olyan forradalmi áramlat, amely a kérdést a struktúra oldaláról vizsgálta volna¹. Maradtak tehát a jámbor óhajok és a veszélyes illúziók. Az ötvenhatos cezúra azután — sok más kérdéshez hasonlóan — a « mit szabad és mit nem » kérdését is tizedrangúvá változtatta.

¹ Kivéve 1956 őszén, amikor *minden* forradalmi áramlatot *elsősorban* a « ki dönt » kérdése foglalkoztatta. — *A szerk.*

Az irodalmi élet ötvenhat utáni konszolidációjában két nyilvánvaló tapasztalat hatott: az ötvenes évek irodalompolitikai gyakorlata, továbbá a politikai válság éveiben csaknem teljesen általánossá vált irodalmár-ellenzékiség. Az első tapasztalat arra figyelmeztette a felelős kultúrpolitikai tényezőket, hogy lazítsanak a követelményeken: ne követeljenek zajos hűségnyilatkozatokat és minden kérdésben való azonosulást az írótól. A másik tapasztalat viszont arra intette a vezetést, hogy a kultúrpolitika továbbra sem mondhat le teljesen az adminisztratív korlátozásokról. Az ötvenes évek végén kialakult publikációs politika ennek a látszólag ellentmondó szükségességnek tesz eleget oly módon, hogy magát a publikációs struktúrát teszi meg az irodalmi folyamat kultúrpolitikai mozgatójának.

A publikációs struktúra azelőtt a tisztán politikai döntések alárendelt végrehajtója volt, funkciója az eleve kész politikai döntések technikai kivitelezésére szorítkozott, mostantól kezdve viszont beleszólhatott a döntésekbe és — korlátozott mozgástéren belül — önállósult. A kívülálló szemlélő számára ez az önállósulás az irodalmi művek színvonalának emelését szolgálta. Ez részben így is volt. A monopolbürokratikus irodalomirányítás korábbi formája az általa elképzelt politikumot tette a mű közölhetőségének mércéjévé. Most a « szakmai » aspektus elkülönült a « társadalmi » igénytől (amely a korábbi időszakban amúgy is fiktív, felülről meghatározott volt). A « szakma » pedig jobbára a hagyományos esztétikák keretein belül maradván próbált értékrendet kialakítani a közlésre váró műalkotások megítéléséhez. Hogy ez fejlődés volt-e vagy sem, az csak olyan embert foglalkoztat tartósan, aki hajlandó tanulmányt írni az alábbi dilemmákról:

Mi jobb?

egy rossz Béranger-vers	<i>vagy</i>	egy rossz Mallarmé-vers
egy rossz Béranger-vers	<i>vagy</i>	egy jó Mallarmé-vers
egy jó Béranger-vers	<i>vagy</i>	egy rossz Mallarmé-vers
egy jó Béranger-vers	<i>vagy</i>	egy jó Mallarmé-vers

Semmiképp sem szabad azt hinni, hogy a « szakmai » aspektus elkülönülése — az esztétikai értékrend depolitizálódása — néhány kultúrfunkcionárius ideológiai lomposágának a következménye volt. Automatikusan következésképpen volt ez a publikációs struktúra megnövekedett szerepének, önálló mozgatóvá válásának, ami pedig maga is csak halovány visszfénye egy jóval nagyobb jelentőségű, ösztársadalmi változásnak: a munkamegosztás és a hatalmi struktúra olyan fejlődésének, melynek következtében a politikai irányító rétegtől elkülönül a szakigazgatással foglalkozó réteg. Az ötvenes évek második felétől kezdve mindenütt tapasztalható a szakszerűség elvének presztíznövekedése és depolitizálódása. Az irodalmi apparátuson belüli eltolódás is ebbe az irányba mutat. A korábbi, monopolburokratikus apparátus azzal igazolta önmagát, hogy ő biztosítja a politika jelenlétét az irodalomban, a jelenlegi apparátus pedig, önmaga létét igazolandó, az esztétikai igényességre, a színvonalra hivatkozik.

A publikációs struktúra megnövekedett önállósága természetesen nem zárja ki a struktúrán kívül eső elemek hatását. Így például közvetlen politikai irányításról beszélhetünk akkor, ha a Párt központi lapja kategorikusan elutasít egy-egy művet. Előfordul továbbá, hogy a kultúrpolitikai szervek meghatározott időtartamra szóló publikációs tilalommal (úgynevezett szilenciummal) sújtanak egy-egy szerzőt, vagy döntéseikkel befolyásolják valamely mű megjelenését, esetleg bevonnak már megjelent műveket. Mégis, szemmel látható az a törekvés, hogy a kultúrpolitikai problémákat ne csak a publikációs struktúra révén, hanem azon belül is oldják meg. Ez annyit jelent, hogy az irodalompolitikai szervek a közlés mértékével, gyakoriságával, kritikai visszhangjával, a központi és vidéki orgánumok közti felosztásával irányítják az irodalom mozgását.

A publikációs orgánumok belső működésén keresztül történő irodalomirányítás hatékonyabbnak mutatkozott, mint a direktívák és követelmények alkalmazása irodalmi kérdésekben. Ennek egyik fő oka az, hogy az ilyen irányítás közvetett jellegű. Olyan technikai szükségszerűségnek tünteti fel magát, amelynek az a célja, hogy a korábbi,

« politikai » irodalomirányítást felváltva, egy « racionálisabb » mérce — a minőség, a színvonal — nevében gyakorolja *ugyanazt* a korlátlan ellenőrzést.

*

A viszonylagos siker azonban kezdettől fogva súlyos ellentmondásokat rejtett magában, amelyek az új irányítási rendszer kibontakozásával egyre nyilvánvalóbbá váltak. Felvetődött az irodalom helyzetének problematikája. Az ötvenes évek elején a kortársi irodalom létezése politikai kérdés volt: szocialista országnak *kell, hogy legyen* irodalma, mint ahogyan nem lehet meg nehézipar vagy citromtermelés nélkül sem. Az irodalomnak, mint az állami költségvetés egyik mellőzhetetlen tételének, hasznot kell hajtania, bár ez a haszon nem fejezhető ki pénzben — a kritérium ezért a hivatalos eszmék és eszmények újratermelésének minősége volt. 1956 után ez a minőségfogalom elkülönült a központi politikai elvárásoktól. Az irodalomnak most már *önmagáért* kellett léteznie, noha továbbra is szubvencionált terület maradt. Az irodalmi minőség azonban jóval viszonylagosabb mérce, mint a felülről megszabott politikai követelmények, amelyek a maguk történelmi viszonylagosságára ellenére abszolút érvénnyel léptek föl.

Szükségesnek látszott, hogy az irodalmi termelés valahol a struktúrán kívül is elkeljen. A középfunctiónárius-réteg, amely az ötvenes években hivatalból olvasott és az akkori irodalom — egyre inkább fiktívvé váló — közegét alkotta, erre egyedül már nem volt alkalmas. Kézenfekvőbb közeget biztosított egy új elem: a *fogyasztás*. A fogyasztás tényezőjének beépülése a publikációs struktúrába logikusan következett a fogyasztásnak mint társadalomfenntartó tényezőnek országos méretű (bár még kezdetleges) elterjedéséből.

1957-től egy sor könyv példányszáma « megugrott », miközben a raktárak és a könyvesboltok tele voltak eladhatatlan művekkel. A kiadók — egyelőre még félénken — kezdtek « üzletet csinálni ». Az 1958-as robbanásszerű életszínvonal-emelkedés folytán jóval nagyobb

lett a városi lakosság fogyasztói kapacitása. Művész-életrajzok, szexuális felvilágosító irodalom, krimi, két háború közti filléres regények új kiadásai jelezték a hirtelen konjunkturális igénynövekedést.

A tömegirodalom leválása csak világosabbá tette a szubvencionált irodalom fokozódó függését. Kezdetben ebből csak a nagyobb publikációs szabadság látszott. Az irányítás korlátozó vonala legkevésbé a mű kifejezésbeli « demokratizmusát » érintette. Elmondható, hogy zöld út nyílt bizonyos, régebbi keletű irodalmi formakísérletek számára — feltéve, hogy azok nem a társadalmi lét új szemléleti módjainak kidolgozására irányultak. Az ötvenes évek irodalmi légkörében ez lehetetlen lett volna, mivel az akkori irodalomirányítás nem tűrte a « formalista depolitizáltságot ».

A formakísérletek viszonylag szabad kibontakozása egyébként leleplezte az effajta költői iskolák mélységesen ártalmatlan voltát, és az irodalmi apparátus sem sajnálta a bőséges szubvenciót és a merített papírt a korábban mellőzött alkotóktól.

Hasonlóképpen tér nyílt egy sor nyugati, divatos eszméáramlat másodlagos irodalmi lecsapódásához. Az esztétika itt is megfelelt a struktúrának: minél kevesebb embernek minél depolitizáltabb irodalmat nyújtani. A kultúrfunkcionáriusok egy része, amely egy időben hajlamos volt arra, hogy éber gyanúval illesse az irodalmat, most kezdte belátni és hirdetni, hogy « az irodalom nem nagy ügy ». Olyan hazugság volt ez, amely annál igazabb lett, mennél többet hangoztatták.

A « Marx a negyedik évtizedben » című gyűjteményből

ENDREFFY ZOLTÁN

Mi a viszonyom a marxizmushoz ma?

Válaszomat azzal kezdeném, hogy röviden jelzem, mit értek marxizmuson.

A marxizmus filozófiai — elsősorban történelem-filozófiai — elmélet és erre épülő politikai mozgalom. A marxi történelemfilozófia központi kategóriája az elidegenedés, amely azt jelenti, hogy az emberiség eddigi történelmében, vagyis előtörténetében az egyének együttműködéséből származó erők — a termelési erők — elidegenülnek az egyes egyénektől, vagyis szembefordulnak velük, függetlenné válnak tőlük, leigázzák őket... A történelmi fejlődés egy meghatározott pontján azonban lehetőség nyílik az elidegenülés megszüntetésére. A gépi nagyipari termelés uralkodóvá válása és a proletariátus osztályának kialakulása megteremti az elidegenedés megszüntetésének feltételeit... Megkezdődhet tehát az emberiség igazi története, amelynek jellemzői a termelőfolyamat ésszerű ellenőrzése, a természet feletti uralom kiteljesedése s ezen az alapon az összes egyén szabad kifejlődése.

Mármost, ami a marxizmushoz való viszonyomat illeti, mindenekelőtt kételyeim vannak az imént vázolt célkitűzést illetően.

Rövidített szöveg

ENDREFFY Zoltán (1944) — filozófus. 1974-ben fölmondja filozófia tanári állását a Budapesti Műszaki Egyetemen, és gyári munkásként helyezkedik el. 1975 óta a katolikus teológiai akadémia hallgatója.

No, nem mintha kifogásolnám az elidegenedés megszüntetésének célját és kívánatosnak tartanám a nyomort, az osztályellentéteket, a gazdasági válságokat és mindazt, ami az elidegenedéssel együtt jár. Csupán azt gondolom, hogy mindez kevés. Hiszen mi a kommunizmus feladata? Az, hogy olyan létfeltételeket nyújtson minden egyén számára, amilyenek az előtörténet folyamán csak az uralkodó osztályok tagjainak juthatnak. Márpedig az eddigi uralkodó osztályok példája azt mutatja, hogy ezeknek a feltételeknek a biztosítása önmagában még nem oldja meg az ember voltaképpeni életproblémáit. Bármilyen irigylésre méltóak is valakinek a materiális életlehetőségei, attól még érezheti az életét üresnek, abszurdnak; élhet embernek nem való, értelmetlen életet. Tespedhet és unatkozhat, mint az orosz földesurak a XIX. században; élhet a fürdőzésnek, a lakomának és a cirkusznak, mint a római arisztokraták a császárság korában; menekülhet az ivásba, a kábítószer-szívásba vagy az öngyilkosságba az élet abszurditása elől, mint ahogy napjainkban teszik a jóléti társadalomban.

Erre természetesen azt lehet válaszolni, hogy mindezek az elidegenedés következményei, s ha az megszűnik, megszűnnek majd ezek is. Nos, lehet, hogy így lesz. De egyelőre ez csak remény, és nem gyakorlat által igazolt valóság, ennélfogva nem kevésbé bizonytalan, mint az én aggályaim.

Lehet továbbá azt válaszolni rá, hogy a marxizmus nem kívánja az emberek helyett megoldani élet-problémáikat, és nem kívánja helyettük eldönteni, mit kezdjenek a szabadságukkal. Én azonban, mint élet-problémákkal küszködő ember, kifogásolhatom, hogy a marxizmus nem beszél azokról a kérdésekről, amelyek szerintem a legfontosabbak az életben, és amelyek mind ott kezdődnek, ahol a marxizmus véget ér.

Más szavakkal: attól tartok, hogy a kommunizmus egy nagy Svédország lesz, magas életszínvonallal, higiéniával, a társadalmi élet nagy fokú rendezettségével, az emberek pedig úgy fogják érezni magukat ebben a világban, mint egy Bergman-film szereplői.

Az eddigiekben feltételeztem, hogy a marxizmus társadalmi programja lényegében megvalósítható.

De ami az anyagi javak bőségét — mint az elidegenedés megszüntetésének egyik döntő feltételét — illeti, kételkedem benne, hogy ez megvalósítható lenne. Pontosabban: kételkedem abban, hogy meg lehetne teremteni a Föld jelenleg közel 4 milliárdos és állandóan növekvő népessége számára azt az életszínvonalat és az ehhez szükséges ipari-technikai alapokat, amelyek nélkül nem képzelhető el a kommunizmus marxi értelemben. Úgy vélem, hogy a Föld ökológiai adottságainak révén nem képes annyi nyersanyagot nyújtani a társadalomnak, amennyit egy világméretű kommunizmus igényelne, és annyi szennyeződést sem képes elnyelni, amennyit egy ilyen társadalom kibocsátana.

Nem értem továbbá, mitől szünnének meg a kommunizmusban az emberek közti érdekellentétek, mitől szűnne meg az elnyomás és a kizsákmányolás minden formája. A marxi elmélet szerint ennek feltétele az anyagi javak bősége, a termelési technika bizonyos színvonala és a munkásosztály politikai uralma. Azaz Marx szerint az általános érdek érvényesülése a társadalom bizonyos objektív adottságainak következménye lesz. Nem az egyének szellemi-erkölcsi tökéletesedése a döntő, hanem a társadalom objektív struktúrája. Ahogy Marx mondja: « A kommunisták nem prédikálnak morált... nem állítják az emberek elé a morális követelményt: szeressétek egymást ne legyetek egoisták, stb... Ha a jól felfogott érdek az elve minden morálnak, akkor az a feladat, hogy az ember magánérdeke egybeessen az emberi érdekekkel. »

Én azonban úgy vélem, hiábavaló az objektív struktúrák bármiféle átalakítása, ha nem jár együtt az emberek belső « megigazulásával ». Amíg az emberek legbelül önzők, erőszakosak, stb., mindig módot fognak találni arra, hogy elnyomják, kizsákmányolják egymást.

Ezekkel az aggályokkal és kételyekkel jellemezném tehát a marxizmushoz való jelenlegi viszonyomat. Amit a marxizmus mond, azzal tulajdonképpen semmi bajom sincs. Inkább hiányolom azt, amit *nem* mond. Hiányolom, hogy kevés szó esik benne az ember rendeltetéséről, mint antro-

pológiai problémáról. Márpedig nélkül vajmi keveset lehet mondani azokról az élet-problémákról, amelyeket az imént pedzegettem. Továbbá, hiányolom, hogy nem esik szó benne az ember « megigazulásáról », azaz: szelle-
mi-erkölcsi tökéletesedéséről. Természetesen készséggel elismerem: egy olyan elmélettől, amelyik a cseresznyéről szól, dőreség számonkérni, hogy nem beszél eleget a medvéről. Engem azonban jelenleg, bevallom, jobban érdekel a medve.

A közgazdaságtudomány és a kelet-európai rendszerek

A kelet-európai viszonyok tudományos igényű vizsgálata két fő irányzattal találja szembe magát. Az egyik a hivatalos politikai gazdaságtan oktatástól a « belső kritikáig » terjed, és lényegében a « reális szocializmus » apológiája. Jogi, politikai és ideológiai jelenségekből (állami tulajdon, a kommunista párt hatalmi funkciója, a párt « marxista-leninista » ideológiája) vezeti le *vagy* azt, hogy a tulajdon társadalmivá vált, hogy megvalósult a társadalmi egyenlőség, stb. (hivatalos politikai gazdaságtan), *vagy* azt, hogy mindehhez adva vannak az objektív feltételek, és csak hibák, többé-kevésbé szubjektív fogyatékoságok magyarázzák, ha a valóság elmarad a lehetőségektől (« belső kritikusok »). Egyik esetben sem kísérlik meg vizsgálat alá venni, hogy milyen valóságos intézményi-hatalmi struktúra jellemzi a kelet-európai gazdasági rendszert; hogy milyenek a valóságos tulajdonviszonyok; hogy mi a közvetlen termelők valóságos helyzete ebben a struktúrában; hogy milyen érdekeket szül ez az intézményi struktúra; hogy melyek az elosztás valóságos törvényszerűségei, stb. stb. A társadalom jellegzetes ideológiai megnyilvánulásait sem a rendszer saját gazdasági-társadalmi viszonyaiból

Rövidített szöveg.

BAUER TAMÁS (1946) — közgazdász. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A kelet-európai országok gazdasági reformjaival és beruházási ciklusaival foglalkozik.

vezetik le, hanem időben vagy térben külső hatásokból (a múlt öröksége, nyugati propaganda); ilyen hatásokkal magyaráznak számos gazdasági visszásságot is.

Az apologetikus politikai gazdaságtan az ötvenes években ráterpeszkedett a közgazdasági gondolkodásra. Azok a közgazdászok, akik szabadulni próbáltak tőle, igen gyakran a gazdasági problémák tisztán technikai (irányítástudományi, vezetés-elméleti) megközelítése felé fordultak; többé-kevésbé tudatosan zárójelbe tették a gazdasági problémák társadalmi vonatkozásait. Rendkívül jellemző ez a szovjet matematikai iskolára és annak bolgár, csehszlovák, stb. « filiáléira », vagy a lengyel és kelet-német gazdasági-praxeológiai törekvésekre. Tulajdonképpen ugyanez jellemző azokra a magyar, továbbá időnként szovjet, csehszlovák, lengyel reform-közgazdászokra is, akik nem vetik fel az öngazgatás problémáját. Legalábbis hallgatólagosan, ez az irányzat is feltételezi, hogy az állami tulajdon, a párt vezető szerepe, stb. alapján lehetőség van a közérdek érvényesülésére, s ha jobban ismernénk a gazdaság törvényszerűségeit, ez az objektív lehetőség mindjárt meg is valósulna. Szovjet közgazdászok, de olykor mások is nyíltan kimondják ezt a feltevést. De annyi még a legfelvilágosultabb szerzőnél is világos, hogy nem a gazdaság intézményi struktúrájából fakadó érdekviszonyokban kell keresni a bajok okait, hanem a központi gazdaságpolitikában. Noha ez az irányzat már több figyelmet fordít a valóságos gazdasági viszonyokra, érdekekre és ellenérdekekre, mindezt pusztán irányítási, szervezési, hatáskörmegosztási kérdésként fogja fel. Ezért azután úgy érvel, mintha a rossz mechanizmusokon tetszés szerint lehetne változtatni, mintha csak a belátáson és az elhatározáson múlna a dolog. Legfeljebb a technikai és gazdasági fejlettség elért szintjét tekinti korlátozó feltételnek.

A bemutatott közgazdaságtani irányzatok képtelenek megmagyarázni a kelet-európai gazdaságok alapvető jelenségeit. Nem tudnak magyarázatot adni a gazdasági növekedés lassulására, a gazdaság ismétlődő egyensúlyi zavaraira, belső kapcsolódásainak különös nehézkességére, stb. Vagy, nagyobb történelmi távlatból tekintve azt sem tudják értelmesen megmagyarázni, hogy miért látszanak

szükségesnek a gazdasági reformok, sem pedig azt, hogy miért feneklenek meg mégis, ha egyszer elindítják őket.

Kelet-Európa gazdasági jelenségeinek tudományos igényű megközelítése számos olyan követelmény kielégítését feltételezi, amelyet a bemutatott irányzatok figyelmen kívül hagynak. A teljesség igénye nélkül említek néhányat.

1. Nem a formális jogi viszonyokból kell levezetni a termelés résztvevőinek érdekeit és helyzetét, hanem az adott termelőszervezetben elfoglalt valóságos helyzetükből kell magyarázni érdekeiket, tudatukat, ideológiájukat.

2. Nem az állam hivatalos ideológiájából kell levezetni a gazdaságban és társadalomban « objektíve » érvényesülő érdekeket, hanem a gazdasági intézményrendszer szülte érdekekből helyes levezetni a gazdasági élet szereplőinek — köztük a központi hatalmi szerveknek — a törekvéseit és cselekedeteit.

3. Ha valamilyen kitűzött cél ismételten nem valósul meg, akkor ne egyedi, véletlen körülményeket, hanem törvényszerű okokat keressünk, s az okot nem az ismeretek korlátozottságában hanem ellenőszönök, ellenérdekek létezésében célszerű keresni.

4. A gazdasági életben jelentkező bajokat nem kell rögtön « minden gazdasági rendszer » olyan szükségszerű velejáróival magyarázni, mint a gazdasági szervezetek bonyolultsága, az irányítás elkerülhetetlen többszintűsége, a minden döntésben érvényesülő bizonytalanság, stb. Azt is érdemes vizsgálni, hogy az adott társadalmi-gazdasági berendezkedés milyen sajátos meghatározottságot kölcsönöz ezeknek az « örök igazságoknak », milyen értelemben váltják ki a kedvezőtlen tendenciákat az adott rendszerre sajátosan jellemző érdekek.

E néhány — kapásból felsorolt — követelményhez bizonyára számos továbbit hozzá lehetne tenni. De azt hiszem, akkor is csak az tűnne ki, ami így is: tulajdonképpen ugyanazt a módszert, ugyanazt a szemléletmódot kérem számon, amelyet Marx alkalmazott a XIX. századi kapitalizmus kutatásában. Azt hiszem, a mai Kelet-Európa kutatása számára is gyümölcsöző lehet, ha központi kategóriaként használja a társadalmi termelési viszonyok ka-

tegoriáját, s ha a társadalmi-gazdasági folyamatok magyarázatában a termelési viszony meghatározó szerepéből indul ki, és érvényesíti a történetiség elvét.

Amikor történetiségről beszélek, arra is gondolok, hogy a mai Kelet-Európa társadalmi-gazdasági berendezkedését történeti képződménynek kell tekinteni, és mint ilyet kell elemezni és magyarázni. Nem előlegezhetjük neki azt a titulust, hogy akár csak részben is megvalósult benne a marxi kommunizmus-kép több-kevesebb összetevője. Ez legfeljebb a vizsgálat végeredménye lehet.

Azok a tudományos, módszertani elvek tehát, amelyeket a kelet-európai gazdasági viszonyok kutatásában követni lehet és érdemes, tudomásom szerint jellemzik a marx-engelsi életművet, és számos más XIX. és XX. századi közgazdász munkásságát is, aki magát marxistának vallotta. Ilyen értelemben tartom a marxizmust ma Kelet-Európában munkaképesnek.

Nem foglalkoztam elmélettörténettel, így nem tudom — de elképzelhetőnek tartom —, hogy az általam fontosnak vélt követelményeket olyan kutatók is érvényesítették, illetve érvényesítik-e munkájukban, akik nem tekintik magukat marxistának. (Személyesen is ismerek egyet-kettőt.) Ezt azonban nem tartom perdöntő kérdésnek.

A marxizmus munkaképességével kapcsolatban még valamire kell röviden utalnom. Az a gyanúm (de többről még nincs szó), hogy a kelet-európai tervgazdaság vizsgálatában gyümölcsöző lehet a marxi értékelmélet kategóriáinak (magánmunka - társadalmi munka, konkrét munka - absztrakt munka, stb.) alkalmazása is.

Válaszolnom kell végül arra a szükségszerűen felmerülő ellenvetésre is, hogy Kelet-Európában a marxizmus, mint elmélet és mint gyakorlat egyaránt csúfosan lejáratta magát. Ez az ellenvetés csak részben állja meg a helyét. Noha igen fontos és feltétlenül kutatandó elmélettörténeti kérdésnek tartom azt, hogy a klasszikus marxizmusból a német és az orosz szociáldemokrácia ideológiájának közvetítésével hogyan alakult ki a mai Kelet-Európa hivatalos ideológiája — a « reális szocializmus » apológiája —, azt hiszem, hogy ez az ideológia legalább annyi kérdésben

fordult explicit és implicit módon szembe a klasszikus marxizmussal, mint amennyiben követi azt. Hasonlóképpen: noha fontos gazdaság- és társadalomtörténeti kérdésnek tartom azt, hogy milyen szerepe volt a marxi kommunizmus képnek, illetve lenini változatának az orosz majd kelet-európai társadalmi-gazdasági berendezkedés kialakulásában, azt hiszem, hogy a pragmatikus megfontolások már Leninnél és azóta is mindig felülkerekedtek az ideológiával szemben. Éppen ezért kellett az ideológiának is átalakulnia, hogy mindenkor többé-kevésbé adekvát apológia lehessen. Így a marxi kommunizmus képből igazán nem sok maradt. Egészen más kérdés, hogy mennyire reális egyáltalán a marxi kommunizmus kép. Úgy gondolom azonban, hogy a kelet-európai realitások és a marxi kommunizmus kép közötti eltérések megmagyarázásához nincs szükség arra, hogy ebben a kérdésben bármilyen irányban állást foglaljak.

[A párizsi szerkesztő megjegyzése: a fenti igen világos okfejtésben talán a legfigyelemreméltóbb, hogy milyen kevésbé foglalkoztatja a szerzőt a marxizmuson kívüli és a Kelet-Európát kívülről elemző gondolkodási áramlatok — és tudományos eredmények — fejlődése.]

Mi a marxizmus?

A marxizmus történelmi terv. Van egy nyilvános tana és van egy titkos tana. A nyilvános tan így szól: felszabadulás. A titkos tan ez: a felszabadulás megtörtént, ha marxista tervezők kerülnek hatalomra. Kötve hiszem, hogy akadna marxista irányzat, amely kilógna ebből a meghatározásból.

Ez a kettősség csupán annyit jelent, hogy a marxizmus ideológia: a tervezők önálló ideológiája. Érvelése, amely a tervezők hatalomra jutásának hol szükségességét, hol elkerülhetetlenségét hangsúlyozza a felszabadulás szempontjából, valójában e hatalomváltás szolgálóleánya.

A marxizmus jelentéktelen marad ott, ahol az evolúció a társadalmi tervezés felé halad, mivel szükségtelen, hogy a kontinuitást megszakító, önálló « forradalmi » ideológia képviselje a tervezés érdekeit. A földgolyó Keletjein viszont szinte ellenállhatatlan ez az értelmiségi bonapartizmus, amelyet Nyugaton pangásra ítélt a demokrácia életképessége. A felvonulás ma is folytatódik, de paradox győzelmet ül.

Ahol ugyanis győz a marxizmus, s az irányító-tervező-szervező értelmiséget állammá és uralkodó osztállyá kala-

HARASZTI Miklós (1945) — író. 1970-ben kizárják az egyetemről. 1970-71-ben gyári munkás. 1971-ben rendőri felügyelet alá helyezik. Darabbér című szociográfiai esszéjéért 1974-ben nyolc hónap felfüggesztett börtönbüntetésre ítélik.

pálja össze, ott szintén elveszti jelentőségét. Épp azért, mivel sikerült természetes, győztes rációvá változtatnia az egyén autonómiájának feladását az Egész autonómiájának javára. A párt a szervezett értelmiség avantgardjából a hatalom oszthatatlanságának hivatásos őrévé lépett elő, s a marxista államvallást a tervezés uralmát biztosító egyetlen megoldásnak hiszi. De fokozódó idegességgel veszi észre, hogy a gyámkodás betöltötte hivatását. A felszabadult tervezők hálátlanok. A szervezett értelmiség uralmának már nincs alternatívája. Ezért a tervezők a dogmák helyett mindinkább arra a közérzületre szeretnének támaszkodni, amelynek lehetséges tartalmai közül éppen az őket hatalomra juttató marxista társadalomátalakítás lőtte ki végleg az egyén autonómiáját. Először a « fölösleges » terror, utána a « fölösleges » koordináció, végül talán a « fölösleges » szöveg esik áldozatul a marxizmus e paradox sikerének. A felszabadult tervezők új ideológiái akár az egyén szabadságának követelését is felvehetik eszköztárukba — nem kell attól tartaniuk, hogy az valósággá válhat. A marxista gyámkodás maga is csupán asszisztált az egyéni autonómia későkapitalista pusztulási folyamatához: üdvtörténetté avatta, hogy meggyorsíthassa.

A marxizmus természetesen nem a munkásosztály ideológiája. A munkásmozgalom irányítását átvevő értelmiségi élcsapat a modern értelmiség egészének érdekei diktálta célokat követte: a gazdasági növekedésben nélkülözhetővé vált burzsoázia eltávolítását, a válságok és az osztályharc felszámolását, a ráció-tudás-szakértelem-tervezés-akarategyesítés vezérelte Egész egyének fölötti uralmának bevezetését. Amint ez létrejön, terhessé válik az az ideológiai kényszer, hogy ezt a törekvést a munkásosztálynak tulajdonítsák. A szocializmus összekapcsolása a munkásmozgalommal, a munkásosztály felszabadításának, sőt « önfelszabadításának » eszméje az a hamis-tudati gesztus, amely biztosítja a társadalmi túlerő kialakítását ott, ahol az értelmiség gyenge az evolúciós felülkerekedéshez. Az értelmiségnek sem sikerült a lehetetlen, a munkásosztály felszabadítása. Annál kíméletlenebbül igazolódik Marx jóslata, hogy a magántulajdon szabadsága, a burzsoázia

uralma átmeneti formáció, amelyet nagy tagadás, új civilizáció követ. Marxnak épp elég a maradandósághoz annyi előrelátás, hogy ezt a tagadást a magántőkés rendszer saját fejlődése kényszeríti ki. Bármit fűzött is hozzá, kétségtelenül látta, hogy merre vezet a technológia növekedése: a hatalom, a tudás és a gazdaság egybeolvadásának égisze alatt « helyreáll » a prekapitalizmusokra jellemző « köldöksinór »-szituáció, az egyén szerves beágyazottsága, s megszűnik a magánérdek autonómiája. A marxista természetesen nem marxista többé, ha arra kényszerül, hogy megelégedjék e fantasztikus éleslátás dicsőségével és lemondjon a felszabadítás ideológikus hittételéről.

Becsapták volna a munkásosztályt? Igaz ugyan, hogy a munkás sem a szocializmustól, sem semmiféle történelemtől nem kapott és nem is kaphat semmit, ami a kiszákmányolás, a függés vagy az értelmetlen munka megszüntetésére emlékeztetne, egyszóval azokra az ígéretekre, amelyek túlmutattak gazdasági harcain. Mégsem tekinthető kisemmizettnek. « Szervezettség a gyáron belül, anarchia a gyáron kívül » — hangzott a marxi bírálat; a bírálatban rejtőző terv, minden munkaerő állami tulajdona, egyszerre ígért létbiztonságot a dolgozóknak és hatalmat a szervezőknek. A globális munkaerőgazdálkodás a szocializmus nagy adománya a munkásosztály számára.

Ez az osztály erősebben kötődik a modern termelőerőkhöz, semhogy kiszabadulhatna a függő, végrehajtoi szerepből, amit az uralkodó technológia kioszt neki. De ugyanez a kötődés tette a technológia másik pólusának, az irányító értelmiségnek érdemdús feladatává, hogy kiküszöbölje a magántulajdon önző visszaéléseit, megszüntesse a munkaerőpac autonómiáját és biztosítsa a munkások zavartalan közreműködését a termelésben. A szocializmus, a tőkék egyesítése az állam kezében, a munkásosztályt nem a láncaitól szabadította meg, hanem a tőkék versengéséből fakadó esetlegességtől, amely megakadályozta, hogy a munkások sorsszerűnek és biztonságosnak találják a láncikat. A munkásoknak ez a felszabadítása először jogfosztásként valósul meg. De ha felháborodásunkat olyan illúziók fűtik, hogy a munkásosztály szabad lehet, mielőtt megszűnnék a Gyár, vagyis mielőtt megszűnnék maga a

munkásosztály, csak az értelmiségi képmutatás újabb változatát mutattuk be. A munkások szabad szervezkedése persze olyan követelés, amit minden munkás szívesen magáévá tenne, ha merné. S ha a szocializmus a jövőben engedékenynek mutatkoznék e követelés iránt, ez annak jele volna, hogy a technológia, a tervezők' és a szervezők képessé váltak a lehetséges zavarok beszámítására.

Az értelmiség felszabadulását nem kell idézőjelbe tennünk. Ugye senkit sem téveszt meg a szigorú hierarchikus rend és az ágazati elkülönültség, amely a szervezett értelmiség hatalmát « lefelé » és egyenként oly elenyészővé teheti? Ugye neki sem gondolja, hogy a népi származás, vagy ama liturgia ostobasága, amellyel az irányítás testületei munkájukat körítik, cáfolja tevékenységük értelmiségi voltát vagy hatalmukat? S nyilván az is világos, hogy az állammá és uralkodó osztállyá szervezett értelmiségnek mindaddig szüksége van a marxista párt látszólag fölöslegesen párhuzamos vezető szerepére, amíg a különböző ágazatok és szintek érdekeinek profánabb kifejeződése még megingathatná a közjó kultuszát, a szakértők, tervezők, szervezők uralmát, a kétpólusú munkamegosztás diktátumát, ilyen vagy amolyan anarchiára buzdítva az egoistákat és a tanulatlanokat. A felszabadult értelmiség mindaddig Marx-Engels-Lenin-Sztálin történetfilozófiája és pártja köré fog tömörülni, amíg uralmát bármi is veszélyeztethetné, beleértve saját csoportjainak nagyobb szabadságát is.

A marxizmus a technológia szelleme, felismert és vallásos szeretettel előadott szükségszerűség. A vallásalapító nem az első ideológusa volt a történelem új ágensének, megelőzték az « utópikus » szocialisták. De ő talált bele a korszellem szívébe. Tagadása és ígérete eléggé alapos, tudományossága elég gondolatébresztő és szintetikus volt ahhoz, hogy az értelmiséget kiragadja az individuális értékek bűvöletéből és hogy annak a folyamatnak a meggyorsítására és vezetésére serkentse, amely Marxtól függetlenül is az értelmiség hatalmához vezet. Ma már szinte érthetetlen: hogyan ehette meg bárki is az osztály nélküli társadalmat? Ennek az ígéretnek az elképesztően gyors sikere a társadalmi válság érettségét bizonyította, valamint a marxista szocializmusnak azt a képességét, hogy a tech-

nológia által létrehozott mindkét modern osztálynak öngazdolást nyújtson, s a polgárság elleni egységes tömegként vonultassa fel a leendő uralkodó és alávetett osztályt.

A szervezett értelmiségnek a marxizmus olyan világot kínált, amelyet tudás, közelebbről tudomány irányít. Ennek a változó arcú és szerepű rétegnek, a tudás örökös szolgáltatójának a kapitalizmus fejlődése osztott először világtörténelmi adut, amikor mindinkább a tudás, az információ és a szervezés vált a termelés rugójává és a hatalom forrásává. Szülöttje és bábája a modern termelésnek és igazgatásnak, az önmagát nemző tudománynak és technológiának, a nagy szervezetekké fajuló tulajdonnak, az erősödő államnak: nem a munkásosztályt, hanem őt illeti a *kapitalizmus sírásójának* címe. A szervezett értelmiség megszületésével a társadalom védekezik a tartós létezés alapjait megszenteltségtelenítő kapitalizmus ellen, feláldozva a magánszabadságot, ezt a korántsem olyan tartós szentséget. Marx műve egyetlen hatalmas argumentum arra, hogy a totalizálódó tervezés — az értelmiség része a munkamegosztásban — igazságos urává válhat a társadalomnak, amely a maga részéről éppen erre a fordulatra vár.

A marxizmus sikerét nem egyszerűen az biztosította, hogy ezeket a reális érdekeket a felszabadulás vallásszerű ideológiájában egyesítette, hanem az, hogy a felszabadulás látomását éppen a fejlődés legmodernebb tendenciáival kapcsolta össze. Ez harmonizált az embereknek azzal az igényével, hogy optimista ideológiájuk legyen, amely a Jót, a Történelmet és az Akaratot azonosságra hozza. Marx a centralizálódási, monopolizálódási, integrálódási tendenciára tett. A polgárság uralmának végét a polgári gazdasági munkának ebből az elháríthatatlan következményéből vezette le. Az általa javasolt világ e tendenciák győzelme, de egyben mesés jóra fordulása is.

Ki tagadhatná, hogy a marxizmussal maga Marx is győzött? A centrumában egyesített Egész, amelynek sem autonóm, sem fölösleges részei nincsenek, biztosítja a magánkezdeményezés áthatottságát a közjó által. A transzparens társadalom, minden valamirevaló értelmiségi álma, kizárja az « elidegenedést » és szervessé teszi az egyén

társadalmi jelenlétét. Az egyéni létezés csak akkor válik racionálissá — mondja a marxi üdvtan és a megvalósulás —, ha egy racionális Egész részévé válhat, amely megszabadítja az autonómia hiú racionalizmusától. Frivolán hangzik, de még az osztálynélküliségre is emlékeztet valami ebben a magántulajdontól mentes alkalmazotti társadalomban. Miért ne foghatnánk fel gyakorlati marxizmusként a munkásság értelmiségi alapossággal megszervezett « saját államát », amelyben egyetlen hatalmas szervezetté egyesült a technológiai igazgatás, a gazdasági, közigazgatási, kulturális tevékenység és a társadalmi érdekképviselő? Igaz, így az osztálytulajdonosává vált állam maga egészében az értelmiséggel, az össztechnika-össztudás birtokosával lett azonos; az értelmiségi tevékenységek organizmusa és az állam struktúrája az izmok és a csontváz isteni elválaszthatatlanságában egyesült. Viszont kikezdhetetlen integráció keletkezett, amely az alkalmazottakból természetes népet, a főnökökből természetes képviselőt és természetes szellemi vezetőt faragott. A pénz nyers uralmának vége. Új civilizáció kezdődött el és senkinek sem engedi meg (nem is annyira jogilag nem, mint inkább valóságának szellemi hatalmával), hogy a marxizmus nehezen kicsontozható « eredeti intencióin » rágódjék. A történelmi terv bevált.

Az a fajta marxista, aki a Tervtől szabadulni szeretne, aki kibújna az ideológusi kényszerzubbonyból, a beteljesülés terméke. Erőfeszítései nem a marxizmus válságának, hanem győzelmének jelei. A kiugrani akaró marxista hol azzal próbálkozik, hogy a fejlődésen számon kérje a Tervet, hol azzal, hogy a Tervet átalakítsa. Valójában csak annyi történt, hogy kiderült, a Fejlődés és a Jó nem rokonok.

A marxista nem marxista többé, ha vége a Fejlődésbe vetett hitének. Néhányan megkísérlik, hogy a fejlemények megfigyelői legyenek schlagfertig ötletek nélkül, de amíg igényt tartanak arra, hogy bármilyen alapon marxistának nevezhessék magukat, addig azok is: tartalékos tervezők. Persze könnyebb a tevének átbújnia a tű fokán, mint az értelmiséginek (marxistaként vagy sem) nem-tervezőnek lennie.

A nívós gondolkodók menekülése a Tervtől annak a jele, hogy már nincs benne feszítőerő; természetes társadalommá vált; már élni akar, nem megvalósulni. Egy későbbi « demokratizálás » eshetőségével együtt is: napjainkban már a nem-marxisták is a tervező társadalom építői, társadalmonkívüliség terhe mellett.

Ezért azt gondolom, hogy a marxizmus a különféle kommunistáké, hatása velük (vagy győzelmükkel) múlik el. Ott van még talán valami tevékeny jövője, ahol az Állam és a Gazdaság késlekedik a nagy kézfogóval. Ott a válságok mindig újra felszíthatják a « független » értelmiségiek hevét is, hogy tovább ápolják az alkalmazottak közös államosítási érdekeinek ezt az immár hagyományos ideológiáját. Tovább szorongathatják a fogyatkozó magánzót, a társadalmi testrészek gyengülő önállószkodását és az egyéni autonómia mind tartalmatlanabb fikcióját. De legyenek bár eurók vagy balosok, ó- vagy neomarxisták, ugyanazt teszik: « papok, polgárok, katonák után » a szakember-testületek integrálóképesebb uralmának úttörői. Minél radikálisabb felszabadítók (vagyis minél « plebejusabbak » vagy « öngazgatóbbak » vagy « tudományosabbak » vagy « értelmiség-ellenesebbek »), annál öntudatlanabb úttörők. A társadalomról való « helyes » tudásnak joga és kötelessége a hatalom, az egyén jogosulatlan e hatalom visszautasítására — ez a sajátosan marxista meggyőződés a közös kincsük.

A valóság elkerülhetetlen árulásai ellenére bizonyos értelemben mindig « marxista » marad ez a visszavonhatatlan, körülöttünk és bennünk élő új civilizáció: a tervezett és mindig újraszabályzott társadalom. Hallgat államosított termelőerőire, amelyek többé nem engedik ki a társadalmat az újraszabályozások kábítószerének karmai közül. De egyénei már nem lesznek marxisták, beleértve a többiektől semmiben sem különböző fizetett marxizmus-specialistáit: ezek egyszerűen élnek majd, ahogyan lehet. Kihal a klasszikus marxista halvány utánczata, a szélre szorult vagy ellenzéki marxista is, az utolsó, aki még autonóm választásként, mintegy autonómiája diadalaként döntött az elköteleződés tudománya mellett. Marxizmus ihlette új civilizációnkát már-már jónak kell tartanunk, ha

nem börtönt, hanem valamifajta taoista félrehúzódot kínál fel renegát mandarinjainak. A dolgozóknál persze ilyesmiről szó sem lehet.

S mégis, mindezek ellenére: mi más magatartás adódna számomra, mint a lehetetlen autonómia megvalósítása? Nem tagadom, alkatomnál fogva is képtelen vagyok másféle cselekvésre. De miután a szocializmusról kiderült, hogy nem a szabadság eljövetele, hanem a technológiai munkamegosztás zsarnoksága, politikailag sincs más hátra, mint alkalmassá tenni arra, hogy bennszülöttei megszabadulhassanak tőle, ha egyszer betelnének vele. Bizonyos, hogy a cselekvés útja nem a meglévő intézmények adta mozgástér « kihasználása » — ez csak erősíti az integrációt —, hanem a nem létező szabadság megvalósítása. Ezzel próbálkozik ez az írás és ez a körkérdés is.

Szigorú determinációk azt jósolják, hogy plurális ellenintézményeink és nyílt akcióink közvetlenül csak az értelmiségi uralom új verzióihoz járulhatnak hozzá. Nem hiszem, hogy a politikai monolit veresége eltüntetné az egyén beágyazottságát, a gazdaság és az állam összefonódási hajlamát, a sorozatgyártás és a « normalitás » közös diktatúráját, vagyis azokat a tendenciákat, amelyeknek a megvalósult szocializmus csak különösen brutális megtestesülése. A politikai szabadság sem fogja a visszájára fordítani, legfeljebb emberi arcúvá teszi e folyamatokat, amelyeknek Marx volt az optimista prófétája. Az értelmiségi testületek ellentétei saját konszenzusuk diktátoraival nem garantálják, hogy a tőlük kitelő « demokratizálás » több lesz, mint a szaktudás végre dezideológizált uralma. A doktriner rendőrállamok bukása korántsem elkerülhetetlen, de még ez a várva várt pillanat sem nő át a totalitarizmussal való leszámolásba, ha csupán a különböző irányítások hatékonyságát szolgálja.

Bizonytalan jövő és cinkos voltakéntek állandó újratemelődése fenyegeti a lefűződött embert. A megrázkódtatásból születő pluralizmus csak keret lesz, amely akár a monolit életképesebb formájának is bizonyulhat. Fennmaradása (nem győzelme!) attól az erőtől függ, amit a lefűződők a győzelemért (valójában a megszületéséért és fennmaradásáért) ki tudnak fejteni.

Bujkál-e társadalmunkban vagy akár bennünk olyan potenciál is, ami kifelé mutat a tervezés zsarnokságából? Tudományos megváltás nem siet többé a segítségünkre. Nincs már mód, hogy választ kapjunk, mint az, hogy a magunk részéről átfúrjuk a sejtfalat. A marxizmus vége azt is jelentheti, hogy belátjuk: nincs többé jó állapot, csak jó magatartás. Nem szabad a kecskére bízni a káposztát. Ha szabad egyének társadalma lehetséges, bizonyos, hogy csak szabad egyének valósíthatják meg. A szabad egyéneket pedig arról lehet megismerni, hogy szabadok.

Huszadrangú kérdésnek tartom, mit akart valójában Marx, mennyire élnek vissza vele, stb. Bár valláspótléket alkotott, annyira mégsem tökéleteset, hogy politikai győzelmén túlmutató örök üzenete legyen, amit az idő torzít, de mindig meg is tisztít, s bármikor átélhető. Abszolútumát túl alacsonyra vette. Az igazi vallás a létezés abszolútumához kötődik; Marx abszolútuma csupán a társadalmi Egész, racionális vetületben. Aszerint kell megítélni, ahogyan használják. Az igazi vallással szemben ez igaztalan eljárás volna: abban valóban azt keressük, ami időtlen.

Nem baj, hogy marxista voltam és az sem baj, hogy már nem vagyok az. Meglehetősen hosszú pauzát jósolok magamnál a történelmi tervben való gondolkodásnak.

Az elszakadás után

Az «igazi marxizmus» nevében fellépő irányzatok többnyire a politikától távol eső, elvont filozófiai kérdésekben bírálták a hivatalos ideológiát. És mégis, a legelvontabb vitának is politikai jelentősége volt, mert a neomarxista tábor az a meggyőződés indította támadásra, hogy a konfrontációból egy megújult, «alkotó» marxizmus fog kibontakozni, amely valóban képes lesz majd irányítani a politikai döntéseket. Ezért aztán, amikor 1968 körül a viták adminisztratív lezárása félreérthetetlené teszi, hogy a politikai hatalom nem kér a marxisták tanácsaiból, a hivatalos ideológiával szemben fellépő marxista irányzatok nemcsak a nyilvános szereplés gyakorlati lehetőségét veszítik el, hanem elvi létjogosultságukat is. Elnémításuk után az egész mozgalom meglepő gyorsasággal feledésbe merül.

Követőinek többsége nyíltan vagy hallgatólagosan lemond a marxizmusról. Egy kisebb részük felzárkózik a hivatalos ideológia specialistái közé. Végül egy egészen elenyésző kisebbség kiválik a hivatalos kultúrából és a marginalizálódás útjára lép.

Részlet, rövidítve.

A gyűjteményben megjelent teljes szöveg címe: Marxistának lenni.

BENCE György (1941), KIS János (1943) — filozófusok. Márkus Györggyel közösen írott könyvüket (Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?) betíltják; a szerzőkre 1973-ban alkalmazási tilalmat mondanak ki.

A hatvanas évek második fele óta nemcsak hivatalos kultúra létezik Kelet-Európában. Néhány országban szokássá váltak a kommunikáció nem-hivatalos formái, másutt legalább alkalmilag megpróbálkoztak velük. A kézíratos irodalom fogalma olykor szinte rendszerré áll össze, egy második, nem-hivatalos kommunikációs rendszerré. Politikai ideológiák, gyakorlati programok, taktikai elképzelések sokasága fogalmazódik meg ebben a közegben; sőt, embrionális mozgalmak is kialakulnak. Tehát a megmaradt ellenzéki marxisták nincsenek hallgatásra ítélve. Bekapcsolódhatnak a hivatalos közlési rendszeren kívül fellángoló ideológiai vitákba. Nyilvánosan gondolkodhatnak helyzetük megváltozásáról; meghatározhatják a helyüket a többi ellenzéki ideológia képviselői között. Miért ne engedhetnénk meg, hogy újra fogják teremteni a marxista hagyományt? És valóban: ha valakinek van rá esélye, hát nekik.

De azért ilyen könnyen ne intézzük el a dolgot. A marginalizálódó marxisták számára megmarad a tradíció politikai magva, csak hogy egyáltalán nem biztos, hogy a politikai mag köré önálló gondolati tradíció rendeződhet. Vegyük sorra kételkedésünk indokait:

A hatvanas évek a marxizmus « reneszánszának » mámorában teltek el. Marx gondolkodásának új és új rétegei kerültek elő a széthulló sztálinizmus törmelékei alól. Újra hatni kezdtek a húszas évek kommunista gondolkodói. Keleten is felfedezték a « nyugati marxizmust ». Úgy látszott, soha nem volt ennyire teljes az élő marxista hagyomány, mint most. De ha megvizsgáljuk, hogy mivé gyúrták össze ezt a roppant anyagot a marxizmus « reneszánszát » hirdető irányzatok, akkor már sokkal töredékesebbnek látjuk a képet. A hagyomány egyik-másik részét teljes szélességében tovább vitték, másutt azonban tátongó réseket hagytak benne.

Az « igazi » marxizmus nevében fellépő irányzatoknak volt gyakorlati programja és filozófiája. A program egészében világos volt, ha részletei nem is tisztázódtak eléggé: demokratizálni kell a meglévő intézményrendszert. S a « demokratikus szocializmusnak » ehhez a programjához részletesen kidolgozott filozófiai elmélet — a praxis-

filozófia — kapcsolódott¹. Ez volt a « reneszánsz »-marxizmus legátgondoltabb és egyben legszerveesebben fejlődő része. Volt antropológiája, történetfilozófiája, ismeretelmélete és értékelmélete, s az egész rendszer jól kivehető — ha nem is mindig kimondott — társadalomkritikai üzenetet hordozott.

A gazdaságtanban nem jött létre ehhez hasonlítható marxista elmélet. A marxista közgazdászok egy része arra szorítkozott, hogy formális növekedési modelleket dolgozzon ki a népgazdasági tervezés tökéletesítésére. Mások célba vették a bürokratikus tervgazdálkodás intézményi rendszerének bizonyos pontjait is, de a kritika nem állt össze a szovjet rendszerű gazdaság leíró-magyarázó elméletévé; az « elmélet » a hivatalos politikai gazdaságtan előjoga maradt.

Még kevesebbre vitte a marxi szociológia. Sikerült kimutatni, hogy a szovjet rendszerű társadalmak rétegződése nem magyarázható a tulajdonviszonyokból. Néhányan arra is kísérletet tettek, hogy a főbb rétegeképző jegyeket és az e jegyek által elkülönített társadalmi rétegeket meghatározzák. Ám ezek a vizsgálatok társadalom-statisztikai kategóriák kijelölésére szorítkoztak. Senki sem próbálta meg, hogy azonosítsa és szociológiai vizsgálat alá vegye a statisztikai kategóriák mögött a valóságos osztályokat — vagyis a társadalomnak azokat a nagy funkcionális csoportjait, amelyek az őket alkotó egyének közti interakciók gyakorisága és formái alapján valóságosan is elkülönülnek egymástól, és különböző érdekeket képviselnek a makro-ökonómiai és makroszociológiai változások vonatkozásában².

¹ A praxis-filozófia a marxi értelemben vett társadalmi « gyakorlatra » vezeti vissza a megismerés és az etika kategóriáit. — *A szerk.*

² A « makro » szócska a gazdaság és a társadalom globális szerkezetére vonatkozó ismereteket vagy elméleteket jelöli, szemben a « mikro »-szociológiával, mely a kis csoportokkal, vagy a mikro-ökonómiával, amely a gazdaság elemi egységeivel foglalkozik. — *A szerk.*

Ám az egész « reneszánsz » leggyengébb, kritikusan gyenge pontja az volt, hogy nem sikerült kijelölni az « igazi » marxizmus társadalmi címzettjét. Pontosabban szólva, maga a feladat sem merült fel. A többség minden további vizsgálódás nélkül elfogadta a marxista hagyományból, hogy az elmélet a munkásosztállyal van kitűntetett kapcsolatban, és aztán behelyettesítette a politikai vezetést a munkásosztály helyébe. Ezt az öntudatlan szubsztitúciót azok is elkövezték, akik a munkásosztálytól részben vagy teljesen különböző csoportok felé próbáltak tájékozódni. Amikor aztán a vezetés véget vetett a párbeszédnek, az egész gondolati konstrukció összeomlott. Dinamikus szocio-ökonómiai elmélet híján lehetetlen volt megmondani, hogy milyen erők állhatnak, legalább hosszú távon, a kívánt reformok mögé. S a programmal együtt a hozzá kapcsolódó filozófia nem ezért volt a marxizmus « reneszánszának » vezető ágazata, mert a maga eszközeivel többet tudott elmondani a szovjet rendszerű társadalmakról, mint a gazdaságtan vagy a szociológia. A gazdaságtan és a szociológia próbálkozásai megtorpantak a rendszer szabályszerű működése előtt, a filozófia azonban egyszerűen elsiklott fölötte. Az « emberi lényeg » általános meghatározásaiból vezette le, hogy milyenek kell lennie a jó társadalomnak. Ezek az általános kívánalmak pedig ugyanúgy vonatkoztathatók valamennyi társadalomra, mint ahogy egyikre sem.

A marxizmus « reneszánsza » nem továbbított folytatható tradíciót a hivatalos intézményrendszeren kívül fellépő ellenzéki marxistákhoz, legfeljebb egy tradíció törmelékeit. Ez önmagában persze még nem volna végzetes baj. A marxista tradíció határai különösen kidolgozott elméleti apparátus nélkül is kirajzolódnának, ha legalább a többi ellenzéki ideológiák között lennének olyanok, amelyek a nagy tradíció igényével lépnek fel. Ha például gyökeret eresztene a liberalizmus, mint ilyen tradíció, akkor néány egyszerű szembeállítás eldönthetné, hogy ki az, aki a marxista hagyományon belül működik, és ki az, aki a liberalizmuson belül. De jóllehet liberálisok léteznek a szovjet és a kelet-európai ellenzéken belül, az ő liberalizmusuk nemigen jelent többet politikai programnál.

Csak a konzervatív-romantikus hagyományt folytató orosz ideológiák rendelkeznek valamilyen jellegzetes filozófiával és társadalomképpel. Agresszív idealizmusuk és társadalmi tradicionalizmusuk kétségkívül összeegyeztethetetlen a marxizmussal. De ugyanígy a liberális tradícióval is. A konzervatív ideológiákkal nem a marxizmus áll szemben, hanem minden modern, szekuláris ideológia.

Igaz, az orosz konzervatívok elsősorban a marxizmussal polemizálnak. De valójában még a konzervatívizmus és a marxizmus közötti választóvonal sem folytonos. Az ellentétek végig gondolásának van egy alsó és egy felső határa. Az alsó határt az ellenzéki ideológiai gondolkodás általános helyzete jelöli ki. Az ellenzéki ideológiák kifejtése óhatatlanul összefügg valamilyen minimális mozgalmasszerű aktivitással. A közlés technikai eszközei és intézményes feltételei nincsenek eleve adva; a nyilvános gondolkodással együtt meg kell teremteni a nyilvánosság elérésének csatornáit is. Ez pedig emberek együttműködését és szolidaritását feltételezi; nagyon laza együttműködést és nagyon laza absztrakt szolidaritást, de valóságosat. Senki sem vonhatja ki magát a kommunikáció legalábbis feltételeinek védelmezéséből. Nem bontakozhat ki olyan ellenzéki ideológia, amelyik legalább a vélemény-nyilvánítás szabadságát nem építi be a gyakorlati programjába. A legalitás, a jogrend célkitűzésében valamennyi irányzat közös.

Az ideológiai differenciálódás felső határát viszont a nem-hivatalos közlési és érintkezési formákat fenntartó mozgalmak mai állapota jelöli ki. Még a legszervezettebb mozgalmak is rendkívül törékenyek. Gyakorlati feladataikat úgyszólván alkalomról alkalomra határozzák meg; nem rendelkeznek hosszú távú stratégiával, amely elkötelezné őket valamilyen kizárólagos ideológia mellett, és kijelölné a népességnek azt a részét, azt az osztályt vagy szűkebb csoportot, amely speciálisan érdekelt törekvéseik megvalósításában. A lengyel Munkásvédelmi Bizottság az első ellenzéki szervezet, amely egy külön osztály tagjainak védelmére alakult; de jóllehet a Bizottság a munkásokat védi, arról nincs tudomásunk, hogy maguknak a munkásoknak a bizottsága volna.

Aligha lehet megjósolni, hogy a belátható jövőben a szociológiai és ideológiai differenciáltság magasabb fokára jutnak-e a szovjet és kelet-európai ellenzéki mozgalmak, vagy megállapodnak mostani szintjükön, vagy egy még amorfabb állapotba esnek vissza (elképzelhető, hogy a változás iránya országonként különbözni fog.) De ameddig ez a differenciálódás nem következik be, addig a mozgalmak körül kavargó ideológiák sem fognak egyértelműen elkülönülni egymástól szociológiai címzettjük és programjuk szerint. Ilyen körülmények között nem jöhet létre újra önálló marxista tradíció. A marxizmus nem nyújt sajátos képet a kelet-európai gazdaságról és társadalomról; nem jelöl ki sajátos osztályt programjának gyakorlati megvalósítására; sőt, semmiféle sajátos programra sincs monopóliuma. Ezért egészen nyersen fel kell tennünk a kérdést: mire jó akkor éppen a marxizmus nyelvén megfogalmazni a hivatalos intézményrendszer keretein kívül kifejezést kereső társadalmi törekvéseket.

Szerencsére nem kell külön megvizsgálnunk minden egyes ilyen törekvést ahhoz, hogy válaszoljunk a kérdésre. Eleve eltekinthetünk az olyan programoktól, amelyek bármiféle marxizmussal összeférhetetlenek. A többit pedig kis leegyszerűsítéssel néhány nagyobb típus alá sorolhatjuk. Két szempont szerint fogjuk megállapítani a főbb típusokat. Aszerint, hogy a meglévő politikai struktúrát akarják törvényes alapokra helyezni vagy magát a politikai struktúrát is át akarják alakítani, legalistákat és liberálisokat különböztetünk meg. A másik kritérium a legalistákat és a liberálisokat együtt határolja el azoktól, akiket radikális reformistáknak nevezünk. Az előbbieket a távlati célokból indulnak ki, és céljaikat normatív előfeltevésekből dedukálják. Az utóbbiak a célok kitűzése és megalapozása helyett a célmegvalósítás politikai és társadalmi feltételeire koncentrálnak. A legalizmus elsősorban az orosz undergroundban terjedt el. A liberalizmus valamilyen keleteurópai országban megjelent, ahol egyáltalán kialakultak ellenzéki mozgalmak. A radikális reformizmus lengyel jelenség.

Nem mindenkit tekinthetünk legalistának, aki az emberi és állampolgári jogok megszilárdítására és kiterjesz-

tésére törekszik. Ebben az értelemben csaknem minden ellenzéki ideológia legalista volna. Mi csak azokat az ideológiákat nevezzük így, amelyek elvi okokból megakarnak állni ennél a közös minimumnál. Ezek mindig a nyugati parlamentáris demokrácia fogyatékoságaival érvelnek; bár nem mindig ugyanaz a bajuk a parlamentarizmussal.

Az orosz konzervatív nacionalizmus — a legjellegzetesebb legalista ideológia — azt kifogásolja, hogy a parlamentáris rendszer túlságosan demokratikus: uralomra juttatja a tömegek anyagi érdekeit az általános érvényű erkölcsi értékek fölött. A legalizmussal rokonszenvező marxisták szintén elvetik a nyugati típusú képviselői rendszert, de ők azért, mert nem tartják eléggé demokratikusnak. Mint a szocialista elméletekben általában, a parlamentarizmus náluk is a csak formális demokrácia megtestesüléseként jelenik meg. Ha nem akarják megváltoztatni a szovjet rendszerű társadalom intézményi struktúráját, ez azért van, mert feltételezik róla, hogy alkalmas lehet valamilyen magasabb rendű demokrácia megvalósítására.

Ez természetesen nem más, mint a « demokratikus szocializmus » régi ideálja — egy lényeges különbséggel. A « demokratikus szocializmus » képviselői eredetileg egyáltalán nem voltak legalisták; a demokratizálást nem a jogrend formális feltételeinek megteremtéseként képzelték el. Csak marginalizálódásukkal párhuzamosan jelent meg politikai gondolkodásukban a legalitás eszméje, de attól fogva egyre nagyobb szerepet kapott: egyre kevesebb szó esik « a pártélet lenini normáinak helyreállításáról », és egyre több az emberi jogokkal ellenkező törvények hatályon kívül helyezéséről, a sajtó szabadságáról, független bíróságról, és hasonló dolgokról. Csakhogy a « demokratikus szocializmus » « legalista szocializmussá » való átalakulása nem várt következménnyel jár. Elmosódik a korábban tökéletesen éles választóvonal az ellenzéki marxizmus és a liberalizmus között. Ha már a formális jogrendig elmegy a « demokratikus szocializmus », melyen alapon áll meg a liberalizmus céllistáján szereplő többi intézmény előtt?

A « demokratikus szocializmus » ma a legalizmus és a liberalizmus közti senki földjén imbolyog. Mindkét irányba kilódulhat, de egyik irányban sem vihető végig következetesen: az egyikhez túlságosan messzire megy, a másikhoz nem megy elég messzire. Ezért azután a marxizmus sem a legalista, sem a liberális program politikai fogalomrendszereként nem játszhat számottevő szerepet a rivális ideológiák között.

Egészen más természetűek a marxizmus lehetőségei és korlátai a radikális reformizmus vonatkozásában. A radikális reformizmus a szó szigorú értelmében nem ad programot. Taktikai elképzeléseit nem abból vezeti le, hogy milyen társadalomnak kell felváltania a fennálló társadalmat. A radikális reformizmus szószólói szerint ugyanis a kelet-európai országokban csak olyan célokat érdemes kitűzni, amelyek hatalmi válság nélkül megvalósíthatók; minden más utópiagyártáshoz vagy katasztrófához vezet. A reform vagy a forradalom alternatívája nem értelmes alternatíva; értelmesen választani csak a reformizmus két válfaja között lehet.

Az ötvenes-hatvanas évek reformistái — a « régi evolucionisták » — a politikai vezetés felvilágosítása és meggyőzése útján, « belülről » akarták előmozdítani a kívánt reformok bevezetését. Az « új evolucionizmus » — Adam Michnik lengyel történész 1976. szeptemberi párizsi előadásának szóhasználatát követjük³ — ennek a taktikának a kudarcából vonja le a tanúságokat. A belső kritika, mondja Michnik, nem képes hatékonyan befolyásolni a vezetést; ki van szolgáltatva a hatalom konjunkturális fordulatainak, és hosszú távon elhallgatásra vagy kritikai tartalmának feladására kényszerül. Csak önálló társadalmi mozgalmak kívülről jövő nyomása gyakorolhat komoly és maradandó hatást a kormányzat viselkedésére. Ebből pedig az következik, hogy a politikai realizmushoz nem elég, hogy a kitűzött célok összeegyeztethetők legyenek a hatalom folytonosságával. Az ilyen célok közül is csak azok teljesülhetnek, amelyeknek a kitűzése a követeléssel ará-

³ Michnik előadásának teljes szövegét lásd a « Magyar Füzetek » 1. számában.

nyos nagyságú társadalmi erőket állít az ellenzék mögé. S az önálló társadalmi mozgalmak kialakulása nemcsak eszköz a radikális reformizmus taktikájában. A társadalom autonóm megszerveződése önmagában is cél. Minél szervezettebb a társadalom, annál kisebb a hatalom túlereje; annál közelebb van az az idő, amikor már meg lehet próbálkozni a hatalmi rendszer átalakításával.

A radikális reformizmushoz épp úgy csatlakoznak a marxistaként ismert emberek, mint a legalizmushoz vagy a liberalizmushoz (lásd Jacek Kuron interjút a *Le Monde* 1977. január 29-i számában). De egyelőre csak személyi csatlakozásról tudunk; a marxizmus mint elmélet ehhez az irányzathoz még semmit sem adott. A radikális reformizmusnak sem a « demokratikus szocializmussal », sem a praxisfilozófiával nincs mit kezdenie; nem tűz ki végső célokat, ezért nincs szüksége rá, hogy egy ideológiai apparátus segítségével fogalmazza meg és valamilyen filozófiai értékrendszerrel igazolja a programját. Viszont szüksége lehet dinamikus szocio-ökonomiai elméletre. Vagy pontosabban szólva, attól függ, hogy mekkora időhorizonton belül gondolkodunk. Ha a radikális reformizmus rövid távra szóló taktikát jelent, akkor nem feltételez több tudást a társadalmi osztályok viselkedéséről, mint amennyi a mindennapi tapasztalatban van. De ha valóban «-evolucionizmusról» van szó, ha a lehetséges reformokat letapo-gató mozgalmak csak nagyon hosszú távon érhetnek el számottevő eredményt, akkor nem árt előrelátnunk az osztályviszonyok alakulását; legalább annyira, amennyire a társadalomtudomány egyáltalán előrelátásokat tehet.

Ez a feladat nem idegen a marxizmustól. Valami hasonlót csinált Marx a *Tőkével*, Rosa Luxemburg a *Tőkefelhalmozással*, a 90-es évek orosz marxistái, Sztruve, Lenin, Tugan-Baranovszkij a *narodnyikok*nak címzett polemikus műveikkel, Trockij az első orosz forradalom gazdasági és társadalmi feltételeinek elemzésével...

Rengeteg analógia és heurisztikus elv meríthető ebből a hagyományból. Másrészt azonban sok mindent el is kell takarítani belőle, hogy a termékeny analógiákat és heurisztikus elveket alkalmazni lehessen. A marxizmus nem alakított ki használható elméletet a szovjet rendszerű

társadalmakról, sem a sztálinizmust megelőző, illetve a vele harcban álló irányzatok nem, sem azok az irányzatok, amelyek a sztálinizmus felbomlásakor törtek előre. De ez még a kisebbik baj. A nagyobb baj az, hogy a marxizmus általános történelem-magyarázatában egy csomó dolog van, ami egyenesen összeegyeztethetetlen egy ilyen vállalkozással: a történelmi társadalmak hármasság tipológiája (tradicionális társadalmak — kapitalizmus — szocializmus), a kapitalista piacgazdaság és a szocialista tervgazdaság opozíciója, az osztályoknak a tulajdonviszonyokon keresztül való meghatározása és így tovább.

A radikális reformizmus értelmes kutatási programot tűz a marxisták elé; de ha átgondolják a feladataikat, rá kell döbenniük, hogy a megoldáshoz semmit sem használhatnak fel közvetlenül a marxista hagyományból. Még azzal sem áltathatják magukat, hogy különösebb előnyben volnának azokkal a társadalomtudósokkal szemben, akik más háttérből indulnak neki ugyanennek a vállalkozásnak. Ennyiben a legalizmushoz és liberalizmushoz húzó marxisták helyzete egyszerűbb; ők zavartalanul tovább vihetik azt a politikai és filozófiai apparátust, amelyet a marxista tradíció kelet-európai végződéseinek találhatnak. De az ő esetükben meg a folytatás értelmes volta válik kétségessé. — Úgy látszik, marxistának lenni, mindenképpen politikai dolog.

MARC RAKOVSKI *

A szovjet típusú társadalom

A kapitalizmust Marx a termelési eszközök magántulajdonával, a termelés szubjektív és objektív feltételeinek szétválásával definiálja. De azt is megállapítja, hogy mindez egy általánosabb feltételen alapul: elterjed az árutermelés; a gazdasági folyamatokat integráló intézményrendszer formálisan elválik a nem-gazdasági intézményektől. Még általánosabban: formális autonómiával rendelkező, speciális intézmények jönnek létre a társadalmi funkciók és érdekek egy nagy részének a szolgálatára.

A formális autonómia természetesen nem zárja ki a tényleges függést. Mégis, más az olyan társadalom, ahol az intézményeknek legalább egy része formálisan független a többi intézménytől, mint az olyan, ahol minden intézmény egyetlen irányítási hierarchiának van alárendelve. Ez az intézményes különbség választja el a kapitalista típusú társadalmakat a szovjet típusú társadalmaktól.

Részlet, rövidítve.

A Les Temps Modernes 1974 decemberi számában, « Le marxisme devant les sociétés est-européennes » címen jelent tanulmány fordításából.

Marc RAKOVSKI — magyar szerző álneve.. Rakovskinak 1977-ben, a párizsi Savelli kiadónál jelent egy könyve is: Le marxisme face aux pays de l'Est.

A szovjet típusú társadalmak irányítási rendszerét általában döntési és ellenőrzési jogok piramisaként szokták leírni: minden központ abszolút hatalommal rendelkezik az alárendelt egységek felett, és ugyanakkor abszolút módon alárendelődik a magasabb szintű központoknak. De ilyen rendszerek csak az ideológiai mítoszokban léteznek. Mindig előfordulnak előre nem látott változások, amelyekre közvetlenül, előzetes utasítások nélkül kell reagálni. Így a legnagyobb fokú centralizálás sem tudja kiküszöbölni a döntések bizonyos mérvű decentralizáltságát.

Továbbá, a központi döntésekhez szükséges információkat rendszerint maguk a végrehajtók szállítják, akik ily módon befolyásolni tudják a döntéseket. A gazdasági irányítás csatornáin nemcsak tervek és utasítások áramlanak, hanem a végrehajtás nehézségei miatti panaszok is. A legcentralizáltabb irányítási rendszer is a parancs és az alkudózás valamilyen kombinációján alapul.

Ahol függőség van, ott a felsőbb szerv parancsokat adhat az alárendelt szerveknek, de magát a függőségi viszonyt nem a parancsok tartják fenn. Hanem olyan intézményes berendezkedések, mint az, hogy a központi hatóságok monopolizálják a vállalatvezetők kinevezésének és leváltásának jogát; hogy ugyanaz az irányítási hierarchia ellenőrzi az összes beruházási és hitelnyújtási szervezeteket, amelynek a vállalat is alá van rendelve; hogy ott a hierarchia politikai elágazása — a párt — melynek központja a felsőbb hatóságokat ellenőrzi, helyi szervei pedig a vállalatokat.

Ha úgy tetszik, ez azt jelenti, hogy a szovjet rendszerű társadalmakat nem lehetetlen liberalizálni: döntési rendszerük decentralizálható anélkül, hogy a függőségi struktúra széthullana. De egyben azt is jelenti, hogy a lehetséges liberalizálás szükségképpen korlátokba ütközik: nem alakulhatnak ki autonóm szervezetek. Márpedig egész intézményi szférák vannak, amelyek csak akkor képesek működni, ha a hozzájuk tartozó szervezetek autonómok.

*

Az egyik ilyen intézményrendszer a piac.

Persze részben definíció kérdése, hogy létezik-e piac a szovjet típusú társadalmakban. Ha a piac fogalmán nem értünk egyebet, mint egy sor intézményesített cselekvést, ahol a felek nincsenek eleve kijelölve, akkor a szovjet rendszerű gazdaságnak még a legcentralizáltabb változata is kiterjedt piaci műveleteket foglal magában. Ha azonban egyszersmind szabályzó mechanizmusnak is tekintjük a piacot, amely ellenőrzi a vállalatok magatartását és a termelést a fogyasztáshoz igazítja, akkor a piac még a legdecentralizáltabb szovjet rendszerben is csak periférikus jelenség lehet. A piac csak akkor szabályozhatja a vállalatokat, ha a gazdasági szervezet nem akadályozza meg őket piaci lehetőségeik optimális kihasználásában. A szovjet rendszerű gazdaságokban ez a feltétel nem teljesülhet.

A vállalati érdek nap mint nap összeütközik a hatóságok által képviselt érdekekkel. És mi sem természetesebb: a hatósági érdek fölébe kerekedik a vállalati érdekeknek, akár van kötelező utasítás, akár nincs. Hiszen a felső vezetés a hatalmi eszközök egész arzenáljával rendelkezik: kinevez, levált, jutalmaz, büntet, rendelkezik a beruházható tőke felett, érvényt szerezhet a pártfegyelemnek. Másfelől azonban az engedelmes vállalatot kárpótolni kell a kedvező lehetőségek elmulasztásáért. A vállalatvezetők ellennyomással felelnek a felülről jövő nyomásra: különleges szubvenciókat, adókedvezményeket, beruházási hiteleket, fizetési haladékokat kérnek. Ezért a vállalatok életképessége még a legdecentralizáltabb döntési rendszerben is kevésbé függ piaci hatékonyságuktól. Az utasítások megritkulása és a vertikális alkudozás gyakoribb válása még nem szünteti meg a hierarchikus szabályozás rövidzárlatát. Nem veti alá a vállalatokat a piac horizontális szabályozásának.

*

A társadalmi szervezetek működésének is minimális feltétele, hogy függetlenek legyenek azoktól az intézményektől, amelyeknek az ellenőrzésére létrehozták őket. Ezért a szovjet típusú társadalmakban nem beszélhetünk

társadalmi szervezetekről. Nincs olyan társadalmi érdek, amely körül külön koalícióban — pártban vagy szakszervezetben — megszerveződhetne valamilyen embercsoport.

Ezt a következményt könnyű levonni. Sokkal nehezebb megmagyarázni, hogy mégis van párt és van szakszervezet. Ezek az intézmények nem funkció nélküli maradványok, jóllehet nem is egy lehetséges demokrácia készen adott keretei. Bármilyen paradox is, éppen a társadalmi mozgalmak kihalása biztosítja a mozgalmoszerű formák továbbélését.

Hogy valamely intézményrendszer a nyílt erőszak állandó alkalmazása nélkül is működni tudjon, képesnek kell lennie rá, hogy kanalizálja az elidegenedett embercsoportok törekvéseit. Innen a mozgalmoszerű formák egyik funkciója a szovjet típusú társadalmakban. Másrészt minél kevésbé fordulhat elő, hogy az ellentétes érdekek külön szervezetek nyílt harcában ütköznek meg egymással, annál könnyebben válnak az irányítási hierarchia különböző szintjei és elágazásai különböző partikuláris érdekek hordozóivá. Ha ezt a partikularizmust nem tartják kordában, akkor az egész hatalmi rendszer dezintegrálódhat. Innen a mozgalmoszerű formák másik funkciója.

A mozgalmoszerű intézmények a szovjet típusú társadalom védelmi berendezkedései: ezek akadályozzák meg, hogy autonóm szervezetek jöjjenek létre az átfogó hierarchiával szemben. A pártnak elsősorban az a dolga, hogy visszaszorítsa a hatalmi hierarchián belül fellépő partikuláris érdekeket. A társadalmi munkamegosztás által meghatározott érdekek eloszlanak a funkcionális irányítás különböző elágazásai és szintjei között. Ezzel szemben a párt pusztá hierarchia, vagyis a központ és a végrehajtó szervek közötti technikai közvetítés. Jóllehet felépítése követi a funkcionális irányítás tagozódását, benne magában nem érvényesül a munkamegosztás elve. A funkcionális hierarchia a specializált tevékenységek összességét szabályozza, míg a párt magát ezt a hierarchiát. Minden területen ugyanazt a funkciót tölti be: politikai ellenőrzést gyakorol és visszafogja a centrifugális törekvéseket.

Ám a párt nemcsak adminisztratív hierarchia. Nemcsak alkalmazottai vannak, hanem tagjai is. S így minden területen kettős ellenőrzést gyakorol a vezetők fölött. Mint intézményi szerepek betöltőit, ellenőrzi őket a közte és a funkcionális vezetés között fennálló függési kapcsolatok révén. Mint párttagokat, a saját szervezetei révén ellenőrzi őket. Ez a kettős ellenőrzési mechanizmus magyarázza meg az összefüggést a párt mozgalmoszerű felépítése, a párt és az irányítási rendszer többi elágazása közti viszony, valamint a párttagsággal járó szelekciós előnyök között.

A hatalmi hierarchián «kívül» álló csoportok — a többség — törekvéseinek kanalizálásában a párt mellett szerepet kapnak a szakszervezetek is. Kétségtelen: a szakszervezeti bürokrácia a kapitalizmusban is igyekszik a hatalom csúcsain zajló, ritualizált alkudozássá változtatni a bérmunka és a tőke közti közvetlen, nyílt konfliktusokat. Ám a kapitalizmusban a szakszervezeti bürokrácia független tárgyalópartnere, nem pedig formálisan alárendelt része a gazdasági és politikai hatalomnak. Tehát képesnek kell lennie rá, hogy nyomást gyakoroljon a hatalomra. Ehhez pedig ellenőrzött, ám mégis militáns helyi szervezetekre van szüksége.

Egészen más a logikája a szovjet típusú szakszervezetek működésének. A gazdasági vezetéstől persze ezek sem függenek közvetlenül. Mégis hozzájuk vannak kötve a párt révén; a párt «vezető szerepét» működési szabályzatuk formálisan is elismeri. A párt képviseli velük szemben a hatalmi rendszer általános érdekeit. Nekik sem engedi meg, hogy partikuláris érdekek kikristályodási pontjává váljanak. Nem állíthatják szembe a munkások érdekeit a gazdasági vezetés érdekeivel.

Elhamarkodottan ítélnénk, ha ebből azt a következtetést vonnánk le, hogy a szovjet típusú társadalmakban a munkások csupán két magatartás között választhatnak: vagy feltétel nélkül alávetik magukat a hatalomnak, vagy egyéni lázongásban juttatják kifejezésre frusztrációjukat. Mindkét magatartási mód igen gyakori a szovjet típusú társadalmakban. Ám bizonyos lehetőség van a célracionális, kollektív cselekvésre is. A hatalom igyekszik fel-

bomlasztani a szolidáris munkaközösségeket, ám ez a törekvése gyakran ütközik akadályokba, így például a termelés technikai követelményeibe. Minél nagyobb szerepe van a munkafolyamatban a munkások együttműködésének, annál nagyobb mozgástér nyílik az együttműködő munkások előtt. Összehangolt, makacs taktikát vethetnek be érdekeik védelmében — például visszatartják a termelést. Az ellenállás egészen a vadsztrájkokig elmehet. De az akciók magasabb szintű koordinálásának eszközeit már monopolizálja a párt, a szakszervezet és a funkcionális igazgatás. Azok, akik « belül » vannak a hatalmi hierarchián, közvetve érvényt szerezhetnek érdekeiknek, hiszen ők töltik be a döntéshozói szerepeket. Ám azok, akik a hierarchián « kívül » vannak, a nyomásgyakorlás minden intézményes eszközét nélkülözik.

*

A modern fejlődés szovjet típusát az jellemzi, hogy hiányoznak belőle a formális autonómiával rendelkező szervezetek. Mind a funkcionális, mind a társadalmi szervezetek ugyanannak az átfogó irányítási hierarchiának rendelődnek alá. Ebben a rendszerben a gazdaság működését nem ellenőrzik a piac önszabályozási mechanizmusai. Ugyanígy nem ellenőrzik a hatalom működését az ellentétes társadalmi érdekek megütköztetésének demokratikus mechanizmusai. A rendszer esetleges decentralizálása nem változtathat ezen a helyzeten.

Ám ebből nem következik, hogy a decentralizálás semmi. Ha több az alkudozás és kevesebb az utasítás, ha a párt kevesebbet avatkozik be a funkcionális vezetés ügyeibe, ha a társadalom integrálásában növekszik a mozgalmos szervezettek szerepe és csökken a nyílt represszióé, akkor a rendszer jobban működik. Csakhogy a vertikális alkudozás nem vezet el a horizontális piaci szabályozáshoz, mint ahogy a szakszervezetek liberalizálása sem vezet el a szakszervezeti szabadsághoz. A szovjet típusú társadalmak intézményi struktúrája abszolút határt húz a rendszer belső demokratizálása elé.

Az új munkásosztály

Magyarországon a mezőgazdasági népesség jelentős csökkenésével nem tartott lépést a városfejlődés, következésképpen Magyarország (feltételezésünk szerint más kelet-európai országokhoz hasonlóan) alulurbanizált országgá vált. Az elmúlt húsz évben a városi ipari munkahelyek száma gyorsabban nőtt, mint a városok lakossága. A városi ipar egyre nagyobb ütemben vonzotta a kollektivizálódás révén felszabaduló mezőgazdasági munkaerőt, ám a városok nem tudtak lakást adni annak a tömegnek, amely az iparban keresett munkalehetőséget. Ennek eredményeként egyre emelkedett és még ma is nő azoknak a száma, akik a falvakban laknak, de minden nap a városba utaznak dolgozni: az ingázók 1960-ban 600 ezren voltak, 1970-ben már egymillióan. Az alulurbanizáltság

Részlet, rövidítve.

A *Revue française de Sociologie* XVII. évfolyamában *Gestion régionale et classe sociale: le cas de l'Europe de l'Est* címen megjelent tanulmány fordításából.

SZELÉNYI Iván (1938) — szociológus. 1974-ig a *Szociológia* című folyóirat szerkesztője. Konrád Györggyel közösen írott, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvének kéziratát a rendőrség 1974-ben elkobozta. 1975-ben emigrál. Jelenleg az Adelaide-i (Ausztrália) *Flinders University* professzora.

fogalmával azt jelöljük, hogy a városi fejlődés elmaradt az extenzív iparfejlesztés üteméhez, a városi ipar munkáslétszámának növekedéséhez képest.

A városfejlődés elmaradása nemcsak a « városi lakosság » és az « ipari munkaerő » számának eltérő alakulását jelenti, hanem társadalmi kiválasztódási folyamatot is tükröz. Az extenzív iparosodás korszakának legnagyobb szerkezeti változása az volt, hogy a korábban alulfoglalkoztatott mezőgazdasági népességből új munkásosztály jött létre. És ez a munkásosztály a városfejlődést késleltető gazdasági tényezők hatására kívül rekedt a városokon, falusi osztály maradt. Magyarországon például az 1970-es népszámlálás adatai szerint az ipari munkásoknak körülbelül a fele olyan vidéki településeken lakott, amelyek eredetileg tisztán mezőgazdasági jellegűek voltak; és ennek az 50 %-nak a legnagyobb része napi ingázó volt. Ehhez hasonló adatokat hozhatnánk más kelet-európai országokból is.

A városok elsősorban az aránylag magasan képzett lakosságot fogadják be, a fehérgallérosokat, és mindenekelőtt a műszakiakat, vagyis elsősorban azokat, akik osztályhelyzetük megváltozásának folyamányaképpen változtatják meg lakóhelyüket. Következésképpen az utolsó évtizedekben a kelet-európai városok a korábbinál « fehérgallérosabb » jelleget öltöttek, a lakosság — hogy az amerikai szociológia szóhasználatával éljünk — « középosztályszerűbb », ellentétben a falvakkal, amelyek viszont elvesztették paraszti jelegüket és « proletárabbá » váltak. Város és vidék különbsége egyre kevésbé esik egybe ipar és mezőgazdaság különbségével, egyre inkább fejez ki osztálykülönbséget; hogy valaki milyen helyet foglal el a város-falu kontínuum mentén, az szorosan összefügg képzettségének szintjével. Ezt támasztja alá a munkásosztály belső rétegződése is: a szakképzetlen munkásoknak sokkal nagyobb hányada él vidéken, mint a magasan képzett munkásoké, és a legkisebb és legféltreesebb falvakban a munkásosztály legalsó rétegei szembeszökően nagy arányban vannak képviselve országos arányukhoz képest.

Az új munkásosztálynak a falu nem pusztán lakóhelye;

ez a társadalmi osztály fontos gazdasági funkciót tölt be a faluban. Ha nem volna jelen a vidéken, akkor a szocialista újratermelési folyamat lehetetlenné válna.

A falvakban lakó ipari munkások túlnyomó többsége valamilyen módon részt vesz a mezőgazdasági termelésben. Sokuk családjának valamelyik tagja, a feleség, a lány, az apa vagy az anyós tsz-tag, s ezzel jogot szerez a háztájira; vagy ha a családban nincs tsz-tag, akkor a háztájijhoz hasonló nagyságú, körülbelül negyedfél hektárnyi kert van a tulajdonukban.

E falusi lakosok nagy része családi alapon műveli meg a földet, s noha a terület kicsiny, a művelés elég intenzív ahhoz, hogy fedezze a család élelmiszerszükségletét, sőt sokszor még piacra is jut belőle. A mezőgazdaság szocialista szektora szimbiózisban él a háztájival. A családi gazdaságok adják a mezőgazdasági termelés értékének körülbelül egyharmadát, pedig a megművelt földterületnek alig egytizedét veszik igénybe. A háztáji látja el élelmiszerrel a vidéki lakosság többségét. A nagybirtok és a törpegazdaság együttélése, a munka bürokratikus és családi megszervezésének ez a kettőssége hagyományos jelenség Kelet-Európában. A Junker-típusú nagybirtokon azért volt lehetséges az árutermelés, mert a parasztok létfenntartását a családi telkek biztosították, s mert a családi parcellákért cserébe a parasztokat rá lehetett kényszeríteni arra, hogy igen alacsony ellenszolgáltatásért dolgozzanak a nagybirtokon. Ebből a szempontból a kolhozrendszer szervesen gyökerezik a kelet-európai agrárstruktúrában.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel foglalkozó újabb kutatások eredményei (elsősorban Juhász Pál munkáit emeljük ki) a szervezeti környezet és az eljárások meglepően nagy folytonosságáról tanúskodnak, mind a családi telkek elosztásában, mind a háztáji gazdaságok termelésében. A munkaszervezés hierarchiája — legalábbis Magyarországon, — feltűnően változatlan formában követi a feudális nagybirtok modelljét. A hierarchia lépcsőfokait egyszerűen átkeresztelték. A munkás, meglehet, nem is tulajdonít különösebb jelentőséget annak, hogy munkacsoportját ma brigádnak nevezik, hiszen ugyanolyan

munkafeladatokat lát el, ugyanúgy működik együtt társai
val, ugyanúgy kap utasításokat vezetőitől, mint régen.
És ami bizonyára fontosabb, a családok létfenntartásában
továbbra is döntő jelentőségű törpebirtok termelés
majdnem teljesen hagyományos módon van szabályozva.
Mindenekelőtt a családi parcella nagysága szinte hihet-
len módon változatlan, évszázadok óta; a nagybirtok
sohasem engedélyezett negyed hektárnál sokkal nagyobb
jobbágytelket, és pedig ugyanazon okból, amiért a tsz-ek
sem: szükségük van a paraszti munkaerőre; és ezért nem
engedhetik meg, hogy a paraszt túl sok időt töltsön el
a családi telken. De vannak más évszázados szabályok is.
A családi gazdaságok nem tarthattak és ma sem tarthat-
nak lovat, s ez szabály, túl azon, hogy szimbolikus —
csak az urat illeti meg a lovaglás joga — gazdasági
érdeket is kifejez: a parasztgazdaság sokkal könnyebben
termelhet piacra, ha lóval rendelkezik.

De minden szerkezeti folyamatosság ellenére is, a
kollektív gazdaság legalább egy nagy változást hozott:
a nagybirtokok mezőgazdasági dolgozóinak tömegeit sza-
badította fel, s bocsátotta az extenzív iparosítás rendelkez-
zésére. A kelet-európai mezőgazdaság fejlődését az jel-
lemzi, hogy kevesebb munkaerőt igényel, mint korábban,
de változatlanul függ a családi gazdaságok termelésétől.
Így az új munkásosztály tagjairól nemcsak az mondható
el, hogy — az infrastruktúra fejlődésének elmaradása és
általában az alulurbanizáltság miatt — vidéken laknak,
hanem az is, hogy « félállásban » kisvállalkozók és mező-
gazdasági munkások. Sok tekintetben két világban élnek:
vidéken laknak, de a városban dolgoznak; az iparban
foglalkoztatják őket, de létfontosságú szerepet játszanak
a mezőgazdasági termelésben; munkaerejüket törvényben
rögzített és az általuk megtermelt többlettel nem arányos
áron adják el a bürokratikus gazdasági szervezeteknek,
de a családi gazdaságban végzett munkájuk termékeit a
piac által szabályozott árakon értékesítik.

Kelet-Európában a munkásosztály valódi hatalma az
új munkásnak ehhez az átmeneti típusához kötődik: a
munkásoknak addig van valami ellenhatalmuk, amíg nem
függnek teljes mértékben a redisztributív gazdaság intéz-

ményeitől¹. A közvetlen termelőknek közvetlen érdekük, hogy megtartsák átmeneti jellegüket: amíg részben rendelkeznek munkaerejükkel, addig alku tárgya lehet a munkaerő ára, befolyásolhatják a többlettermék elosztását, « egyezséget köthetnek » a redisztributív hatalommal. Noha törvény kötelezi őket arra, hogy eladják munkaerejüket, addig, amíg a gazdaság bürokratizált szektorától független jövedelemforrással is rendelkeznek, megtehetik, hogy kevesebbet dolgozzanak a bürokratikus munkaszervezetek keretében, s így közvetve elérhetik, hogy a kisajátított értéktöbblet ne legyen túlságosan nagy, hogy a kisajátított értéktöbblet ne legyen túlságosan nagy. A « munkás-paraszt » lakosságnak a háztájiból eredő jövedelme (friss adatok szerint a falusi családok jövedelmének körülbelül a felét teszi ki) nem egyéb, mint a bürokratikus megállapított bért kiegészítő, alternatív jövedelemforrás, és az ipari proletariátus « spontán osztályharcának » sikere nagymértékben attól függ, hogy mennyire lesz képes más alternatívákat találni.

A munkásosztály harca a redisztributív hatalommal szemben kétségkívül elemi színvonalú. Semmi esetre sem « tudatos osztályharc », s a hivatalos ideológia « kispolgári » anyagiasságnak bélyegzi. Még meg is oszthatja a munkásokat: szembeállíthatja a városi proletariátust az új vidéki munkásokkal; az előbbieket ugyanis irigylésre méltónak találhatják az utóbbiak kiegészítő jövedelemforrásait. Ám a belső konfliktus ellenére is világos, hogy a közvetlen termelőknek van közös érdekük. Az, hogy legalább minimális mértékben függetlenek legyenek a bürokratikus munkaszervezettől. Biztosítaniuk kell a tárgyalás jogát; ki kell harcolniuk, hogy alku tárgya legyen a kisajátított értéktöbblet nagysága, és hosszú távon redisztribúciója is. Ezen az általános alapon az új munkások érdekszövetségben vannak a hagyományos városi munkásosztállyal, ha vannak is rövidtávú érdekellentéteik.

¹ A « redisztributív » szóval a szerző a hivatalosan « szocialistának » nevezett szektort, azaz az állam által igazgatott intézményeket jelöli. — *A szerk.*

A Gulyás-szigetcsoport

A néhai Nyikita Szergejevics Hruscsov érdeme, hogy a magyar tehénpásztorok szerény húslevesének neve bekerült a politikai szótárba. Akár igaz, akár nem, a történelem már csak úgy tartja számon, hogy 1964-ben, amikor Magyarországon járt, a joviális Hruscsov « gulyás-szocializmusnak » nevezte el az itteni rendszert, ami annyit tesz, hogy a szovjet szocializmus enyhített változatát látta benne. A fogyasztási javak viszonylagos bőségén kívül, a « gulyás-szocializmus » azt is jelentette, hogy Magyarországon enyhültebb a politikai légkör, mint más szocialista országban.

A Kádár-rendszert a szocialista tábor « legjobb barakkjaként » ismerik Nyugaton. Kádárt olyan realista politikusnak tekintik, aki a lehetőségek határain belül mindent elért népének... De a nyugati bókok nemcsak hízelgők, hanem zavarba ejtők is. Nehéz elképzelni, hogy a Szovjetunió mai vezetői, a Hruscsovéhoz hasonló derűvel, nyilvánosan beismerjék, hogy Magyarországon többet lehet enni és beszélni, mint másutt. Ezért a párt vezetői és lapjai időnként úgy érzik, hogy vissza kell utasítaniok azt a nyugati véleményt, mely szerint Magyarországon liberalizmus van és — bár korlátozott, mégiscsak kitapintható — szabadság.

Részletek, rövidítve.

A Dal dissenso all'opposizione című kötetben (Savelli, 1977), I diritti dell'uomo sull'Arcipelago Gulasch címen megjelent pamflet fordításából.

Az alábbiakban megpróbáljuk kimutatni, hogy van valami igazuk, és semmi esetre sem gyanúsíthatók álszerűséggel. — Nem a magyar társadalom működését akarjuk leírni, mégcsak nem is teszünk utazást a Gulyás-sziget-csoporton, mindössze azzal foglalkozunk, hogy miként kezelik az emberi jogokat a jogszabályok.

A « formális », azaz politikai szabadságjogok

Bizonyára nem okozunk megdöbbenést, ha kijelentjük, hogy egy politikai szervezet megalakítása bizonyos adminisztratív jellegű nehézségekbe ütközne. Ha valakinek mégis ilyen habókos ötlete támadna, mindenekelőtt meg kellene fogalmaznia a szervezeti szabályzatot, és pedig egy előre meghatározott minta alapján, amelyben a rendszer iránti hűségnyilatkozat is szerepel. Azután az « illetékes » miniszterhez » kellene fordulnia, aki megtagadhatja a szervezet « bejegyzését », vagy, ha mégis engedélyezi, utólag feloszlathatja. Az engedélyezés és a feloszlathatóság között a rendőrség felügyel a szervezeti szabályzat betartása fölött. Hogy a hatóság mennyire komolyan veszi egy ilyen szervezet létrejöttének lehetőségét, annak bizonyosságául hadd említsünk meg egy kormányrendeletet, amely egyetlen mondatban bízza meg a belügyminisztériumot a vádástársaságok ellenőrzésével és annak biztosításával, hogy csak engedélyezett szervezetek működhessenek.

Ha az ember elfelejti bejelenteni szervezetét, 12 havi börtönt kockáztat, ami igazán nem sok. Mindjárt több az a nyolc év, amit akkor kaphat, ha kiderül, hogy csoportja az állami, társadalmi vagy gazdasági rend megdöntését vagy meggyengítését tekinti céljának. Balszerencsés esetben az is előfordulhat, hogy a szervezetet államellenes összeesküvésnek minősítik; ilyenkor a büntetés elérheti a tizenöt évet. De három évet az is kaphat, aki elmulasztja feljelenteni az illegális szervezkedés kísérletét, kivéve, ha a bűnösök egyikének rokona (a család mégiscsak a társadalom alapegysége, s mint ilyen, védelemre szorul).

Ami a gyülekezési jogot illeti, gyülekezés aztán van több is, mint kellene. Pártgyülekezés, szakszervezeti gyülekezés, üzemi röpgyülekezés, ahol ki-ki megtudhatja, milyen terven felüli vállalatokkal akarja elősegíteni a termelés növekedését; békegyülekezés az észak-koreai nemzeti ünnep alkalmából; május elsejei felvonulás, futballmeccs több tízezer néző előtt, hogy csak egy párat említsünk. Nem csoda, hogy nem kell több — öt évtől tizenöt évig terjedő büntetést osztogatnak az olyan rendezvényekért, amelynek célja az állami, gazdasági és a társadalmi rend megdöntése vagy meggyengítése. Vigyázat, nem kell, hogy a gyűlés vagy a felvonulás (mert hiszen erről van szó) komolyan megzavarja a közrendet; ez már súlyosbító tényező, s akasztófával büntethető. Van olyan törvény is, amely a tüntetések során előforduló károkozást bünteti, tizenöt évig terjedő ítéleteket tartalmaz.

Elismerjük, van ilyesmi Franciaországban is. De a franciaországi és az itteni helyzet között van egy bizonyos különbség, amire szeretnénk felhívni a figyelmet. Magyarországon az önállóan kezdeményezett tüntetéseket és gyűléseket olyan szigorúan nyomnák el, hogy tulajdonképpen az ilyenek elképzelhetetlenek, amíg potenciális résztvevőik legalább józan eszük egy töredékét megőrzik. Csak akkor robbanthatnának ki, ha az érdekeltek elvesztenék a fejüket, az pedig elkerülhetetlenül rombolással, szabotázs-cselekményekkel, sőt fosztogatással jár.

Ha mindennek ellenére valahol mégis tüntetnének az országban, az akció demonstratív jellege minimális lenne, mert a sajtó teljes hallgatásba burkolózik az olyan tényekkel kapcsolatban, amelyek nem felelnek meg a hivatalos ideológiában megfogalmazott elkerülhetetlen történelmi szükségszerűségeknek. Nem mintha a sajtó nem volna szabad. Természetesen akik szembehelyezkednek a néppel és kormányzóival, azok nem publikálhatnak. Viszont a szocializmus és a béke hívei szinte korlátlan sajtószabadságot élveznek. Az ellenőrzés jogi mechanizmusa egyszerű: minden kiadványt engedélyeztetni kell, mielőtt nyomdába kerülne, a magánszemélyek nem juthatnak sokszorosító berendezéshez. A gépek tulajdonosait be kell jelen-

teni a rendőrségen, s a belügyminisztérium rendszeresen ellenőrzi a sokszorosító gépek használatát.

E rendszer igazán ésszerűnek tűnik. Ha valaki mégis tovább akarná fejleszteni, annak sem lenne semmi akadálya: elég volna beválasztatnia magát az Országgyűlésbe, s ott új törvényeket elfogadtatnia. A választások a Hazafias Népfront égisze alatt zajlanak, amelynek tisztviselőit nem választják ugyan, viszont kétségkívül hozzáértő testületek választják ki őket gondos munkával. Minden jó hazafinak kitűnő esélyei vannak tehát arra, hogy képviselőnek jelöltesse magát. Tudunk valakiről, akinek ez mégsem sikerült — az illető azzal vigasztalta magát, hogy hiszen Nyugaton is az establishmenthez kell tartoznia annak, aki képviselő akar lenni.

A lényegi « szabadságjogok », például a munkához való jog

Az emberi jogokról folyó nemzetközi vitában a kelet-európai országok vezetői és propagandistái minduntalan azt válaszolják a bírálatra: a politikai jogok csak formálisak, s a nyugatiak jobban tennék, ha a munkanélküliségről beszélnének. Pedig hát a munkához való jog is csak olyan formális, mint a többi jog — már amikor nem tartják tiszteletben. Amikor pedig tiszteletben tartják a többi jogot, akkor a többi jog is éppen olyan lényegi, mint a munkához való — már amikor tiszteletben tartják. Csak nehéz ám tiszteletben tartani, és Magyarországon sem igen sikerül.

Magukról a jogszabályokról, tulajdonképpeni témánkról legyen elég itt annyi, hogy a munka nálunk nem annyira jog, mint amennyire kötelesség. Nemcsak abban az értelemben, hogy a munkakerülést tiltja a törvény, hanem abban az értelemben is, hogy az állam tulajdonának tekinti a munkaerőt, holott a hivatalos ideológia szerint ennek fordítva kellene lennie. A munkaügyi miniszter arra kötelezi a munkavállalókat, hogy a munkaközvetítő hivatalokhoz forduljanak, ha az elmúlt évben már kétszer

változtattak munkahelyet, a hivataloknak pedig előírták, hogy a fontosabbnak tekintett üzemek igényeit elégítsék ki először. Aki harmadszor változtat egy év alatt munkahelyet, kénytelen továbbá a kategóriájában előírt minimális fizetéssel beérni. A helyi tanácsok újabban egymás után kötelezővé teszik a fizikai dolgozóknak, hogy akkor is a munkaközvetítőhöz forduljanak, ha először változtatnak munkahelyet; kivéve, ha olyan vállalathoz szegődnek, ahová a munkaközvetítő is küldené őket.

Látszólag mindez az ésszerű gazdálkodást szolgálja: hadd menjen a munkaerő oda, ahol szükség van rá. Valójában viszont arról van szó, hogy ha a tervszerű munkaerő-gazdálkodás nem hozza meg a kívánt eredményt, akkor ennek árát a dolgozókkal fizettetik meg — a munkához való joguk rovására. Ez a jog a nemzetközi egyezmények szerint magában foglalja a munkahely szabad megválasztását.

A politikai bűncselekményekről

Ha már ennyit beszéltünk az emberi jogokról, s mi is csak emberek vagyunk, tekintsük át, mi történhetne velünk, ha a rendőrség lerántaná a leplet olcsó álnevünkről.

Nem igen lehetne okunk a panaszra, ha három évet kapnánk a hatóság « lejáratása » miatt (olyan tények terjesztése, amelyek alkalmasak a hatóságba vetett bizalom megingatására). Az sem volna igazán súlyos, ha a törvényvel szembeni engedetlenségre való izgatással vádolnának bennünket. De a legvalószínűbb, mert a leggyakoribb megoldás, az államellenes izgatás volna (a Büntető Törvénykönyv 127. paragrafus), amelynek alapján lényegében bármely felnőtt magyar állampolgár lakat alá kerülhetne. Meghatározása a következő: olyan cselekmény, amely alkalmas arra, hogy gyűlöletet keltsen az állam, az államrend vagy annak egyik alapintézménye, az Alkotmány vagy annak egyik alapelve, az állam szövetségi, baráti és együttműködési kapcsolatai, stb. ellen. Ugye világos. Nem szorul bizonyításra, hogy igaz-e az inkriminált állítás vagy hamis (ha állítás az a bizonyos cselekmény), sőt, még az sem, hogy valójában kiváltotta-e a gyűlöletet. Elég, ha a

cselekmény alkalmas arra, hogy gyűlöletet keltsen. És persze mindig alkalmas, tartalmától teljesen függetlenül is — mindig lesz, aki államellenes következtetéseket vonhat le belőle. Például bizonyos hivatalos megnyilvánulások, amelyeknek a szocialista országokat összefűző szoros testvéri barátság a témája, kétségkívül alkalmasak arra, hogy az erős nemzeti érzéseikről ismert magyarok tömegeiben keltsenek felháborodást.

Az olvasó bizonyára megérti tehát, hogy miért írunk álnéven. Ha a nagyhatalmú népi rendőrség mégis elkerülhetetlennek látná, hogy kilétünket felfedje, mély tisztelettel azt javasolnánk a hatóságoknak, hogy esetünkben az 1976. évi 8. számú törvényerejű rendelet előírásait alkalmazzák — könyörtelenül. E rendelet az állampolgári és politikai jogok nemzetközi egyezményét hirdeti ki, és a 19. paragrafus így szól: « Mindenkinek joga van arra, hogy véleményét szabadon kinyilvánítsa, ami magában foglalja azt a szabadságot, hogy minden adatot és minden gondolatot szóban, írásban, a határookra való tekintet nélkül kutathasson, megismerjen, terjesszen, stb. stb. » És ha már itt tartunk, amikor ezt a dokumentumot a magyar állam ratifikálta, kötelezte magát, hogy « bevezeti a törvényi és más rendelkezéseket, amelyek az egyezményben elismert jogok érvényesítéséhez szükségesek, ha ilyenek még nem lennének hatályban ». Erre kiváló alkalom nyílik az idén, mert a szakértők most dolgoznak az új Büntető Törvénykönyv szövegén. Hadd kívánjunk jó munkát — a közös hazánk által vállalt nemzetközi köteleességek szellemében.

Érvelésünk ellen felhozható, hogy nem a törvények a fontosak, s ezt mutatja, hogy nem is alkalmazzák őket nagyon szigorúan. Az állam nagylelkűnek mutatkozik ellenségeivel szemben, másrészt az utóbbiak szinte teljesen el vannak szigetelve egymástól. A honpolgárok nem szállnak szembe a rendszerrel, és úgy hírlík, a politikai per ritka, mint a fehér holló. — Ámde ez nem azt jelenti, hogy az emberi jogokat tiszteletben tartják, legfeljebb annyit bizonyít, hogy az állampolgár nem akar élni velük. És ha egyszer nem akar élni, miért kell megtiltani neki, hogy éljen?

És őszintén: tényleg olyan ritka a politikai per, mint ahogy hinnők? A Magyar Televízióban azt hallottuk, hogy 1976-ban a bűncselekményeknek « csak 0,2 százaléka » volt politikai természetű. Vagyis összesen kettőszázötvennyolc. Hetente öt. Naponta egy. Naponta egy politikai per. Hogy hány politikai fogoly van, azt nem tudjuk. Hogy kik a politikai foglyok, azt sem. Nem ismerjük őket, talán nem osztanánk politikai nézeteiket, tetteiket nem ismernénk el ésszerűnek. De abban biztosak lehetünk, hogy bűneik ahhoz a fajtához tartoznak, amelyről József Attila magyar kommunista költő így írt 1936-ban:

« Vannak olyan bűnök, amelyek csak azért bűnök, mert elkövetőiknek bűnhődniök kell az uralkodó földi hatalmak furcsa gondoskodása folytán. Az ilyen bűnök ellen lehet és kell is harcolni. Mégpedig a bűnösök büntetlenségének biztosításával, a szabadság intézményesítésével. »

Budapesti levél a cenzúráról

Kedves Barátom!

Ígéretemhez híven, olyan megjegyzéseket fűzök a két angol ünnepélyes társalgásához, amelyek hazai összefüggésekbe illesztik a cenzúra kérdéseit. Azt akarom érzékeltetni, hogy Kelet-Európában nem így fest a dolog; máshol húzódnak meg a frontvonalak, más az egyes álláspontok politikai realitása.

*

Valahogy mindjárt a « Mi a cenzúra? » kérdéssel zavarban vagyok. A beszélgetés magyar olvasói közül sokan gondolhatják, hogy a cenzúráról és a szólásszabadságról való elmélkedéseknek nálunk aligha lehet gyakorlati jelentősége. Mások szerint egyenesen káros elvi vitát folytatni az

Részletek, rövidítve.

A « levél » Stuart Hampshire és Louis Blom-Cooper Censorship? címen az Index on Censorship 1977. évi 4. számában megjelent beszélgetéshez fűz reflexiókat; a beszélgetés magyar fordításával együtt terjed.

KROKOVAY Zsolt (1946) — filozófus. A brit politikai filozófia történetét tanulmányozza.

ilyen korlátok jogosságáról. A szép klasszikus téma felvetését megint mások egyszerűen amatőr utópizmusnak minősíthetik, aminek egyetlen politikai realitása a vitával járó veszély.

Leckét vegyünk az erkölcsi fogalmak és érvek elemzéséből? Mi az igazi cenzúra, mi szólna egy ideális társadalomban egy ilyen általános korlátozás mellett és ellen? Érdemes-e nekünk a politikai demokrácia erényeiről vitatkozni? Akármit gondolunk a demokratikus eszmények nyugati megvalósulásáról, egészen biztos, hogy Magyarországon nem reális alternatíva az ellenőrzés és a képviselőlet Hampshire és Blom-Cooper által festett rendszere.

*

Ha valaki nem tudná: Magyarországon nincs cenzúra. Így hát nincsenek áldásos cenzori intézkedések, amelyeket szembeállíthatnánk a jogtalan elhallgattatás példáival; a cenzúra *jogi értelemben* ismeretlen intézmény a hetvenes évek Magyarországon (szemben például Lengyelországgal).

« A burzsoá államokban — fejtegeti a magyar szólás- és sajtószabadság sajátos értelméről írott összefoglalásában Ficzere Lajos — az engedélyezési rendszer a sajtórendészeti szervek hatáskörébe eső ellenőrzési tevékenység, amely végső soron a kiadandó sajtótermék *politikai szempontból való felülvizsgálásának* egyik eszköze. (...) Ezzel szemben mindenekelőtt rá kell mutatni arra, hogy *engedélyezési rendszerünk nem jelent sem rendészeti jellegű előzetes ellenőrzést, még inkább nem előzetes cenzúrát.* » Mint mondja, « az „engedélyezési aktus” általában... *szervező jellegű* tevékenységet takar ». (*Az állampolgárok jogai és kötelességei*. Budapest, 1965. 450. old. A jellegzetes kifejezések kiemelve.)

Két engedélyezési szervet említ, amelyek működése párhuzamba állítható az oxfordi filozófus és a londoni jogász példáival. A Kormány Tájékoztatási Hivatala adja például a külföldi lapok belföldi terjesztésére az engedélyt; a Kulturális Minisztériumon belül működő Kiadói Főigazgatóság dönti el a legtöbb hazai sajtótermékről, hogy terjeszthető-e. Sajtótermékeknek minősülnek a rölapok, a

grafikai rajzos kiadványok, a zeneművek és a filmek is, illetve a hanglemezek, a magnetofonkészülékkel vagy más készülékkel sokszorosított iratok, ábrák, kották. Tehát bizonyos koreográfiák és hirdetések talán igen, a baráti levelek — remélem — nem.

Az ismertetés kitér az engedélyezési rendszert szabályozó « sajtójogi felelősségi rendszerre ». Enyhébb szabálysértések államigazgatási, jogi és munkajogi felelősségre vonással járnak, súlyosabb tartalmi és formai kihágásokért büntetőjogi a felelősségre vonás. A formai vétség legjobb példája a sajtóra vonatkozó szabályok közbiztonságot fenyegető megsértése, mondjuk sajtótermék engedély nélküli terjesztésével. Ficzer Lajos azután felsorolja a fontosabb *tartalmi sajtóbüntetteket*. « Ezek főleg az izgatás, a háborús uszítás, hatósági vagy hivatalos személy megsértése, izgatás törvény vagy hatósági rendelkezés ellen, rémhírterjesztés, rágalmazás, becsületsértés, halott emberek emlékének meggyalázása. » (Uo., 455. old.)

Egy másféle hanghordozással, *szociológiai értelemben* azt mondhatjuk, hogy Ficzer Lajos téved, mert van itt cenzúra éppen elég. Ha azt mondjuk, hogy a cenzúra a képzelet és a gondolat szabad kifejezésének mintegy általános korlátozása, akkor azt látjuk, hogy a kiadói és szerkesztői döntések minden szintjén fontos szerepe van a cenzúrának, s általában mindenütt, ahol a közlésre és a tájékoztatásra engedélyt kell kérnünk és kapnunk.

A cenzúrázás specializált szerepkörre tétele mindenekelőtt azt jelenti, hogy olyan *általános* tilalmak vannak lefektetve és nyilvánosságra hozva, amelyek megsértése az előzetes megakadályozást is jogossá teszi. Noha az előbb felsorolt tilalmak ilyenek, s érdemes lenne egyszer megvizsgálni megfogalmazásukat és alkalmazásaikat, mindenki, aki itt él, tudhatja: általában *nem ezekért* a formális és nyilvános szabályokért kifogásolják nálunk — ha nem is az « egyszerű állampolgárok » — tudósok, művészek és más értelmiségiek a cenzúrát.

Az érintettek korántsem arra ügyelnek, hogy ne izgassanak, ne rágalmazzanak, ne uszítsanak. Kevesebbről van szó. A költő megérzi, hogy már valamelyik ártatlannak

látszó jelzője veszélyeztetheti életművének további gyarapítását; a regényíró alaposan megválogatja az epizódok kellékeit és a hősök jellemvonásait, nehogy az egészc ráüssék a valóságtól való elrugaszkodás bélyegét; a reklámgrafikus megtanulja, hogy tényleg nincsenek pártatlan színek és formák; a jó orrú rendező tudni fogja, hogy hol válna megengedhetetlenül pesszimistává a jelenet atmoszférája, stb. Jelzőkről, színekről, optimizmusról és hőstípusról természetesen nem beszél a törvény. A szociológus ügyel arra, hogy statisztikái és összegezõ állításai egy « közép szintű » társadalomelmélet illetékességi körébe tartozzanak, azaz ne bolygassanak elvi alapkérdéseket; az orvosoknak nem tilos megvitatni « etikájuk » társadalmi és gazdasági összefüggéseit, de úgy kell vitatkozniuk, hogy azért maradjon valami pozitív tanulság; a nyelvtanár az egyik gimnáziumban nagylelkű engedélyt kap egy nyugatról származó didaktikai segédanyag felhasználására, csak azt ne higgye, hogy ezt automatikusan megteheti egy másik középiskolában is; az elévülhetetlen érdemeket szerzett közgazdász professzor takarékosabban bánhat az elméleti közgazdaságtan nyugati művelőinek ostorozásával, mint tanársegédje, akinél ez meggondolatlan aránytalanságnak minősülne. S folytathatnám a sort; a politikai élet és a kultúra minden területén valahogy így néz ki a helyzet. Még a kollégiumi faliújságok szerkesztésénél is, ahol pedig legalább annyiszor rápirítanak a « cenzorokra », mint az éretlen renitenskedőkre.

Nem kísérletezem tovább e gyakorlat részletezésével; nem az iskolában tanultakon, nem a közismert tilalmakon múlik a dolog. *A határok homályosak s ideiglenesek, minden területen vannak « helyi szakmai finomságok » mindannyian — cenzorok és nem-cenzorok — jogilag sehol meg nem fogalmazott követelmények fölött alkudozunk, « kísérletezünk » — ahogy az ideológus mondaná. A küszködés érdemeket szül, az érdem pedig reményt...*

*

Lássuk akkor a magyar szólásszabadság és cenzúrázás jellegzetes vonásait. *A törvényes állami cenzúra és a monopóliumból eredő megakadályozó hatalom között*

itt nem tudunk különbséget tenni, bár a kettő valóban nem egészen ugyanaz. Persze a politikai és kulturális élet irányításában korántsem ideológiai okokból fonódik össze a cenzúrázás a szerkesztéssel. Minthogy összefonódik, az is felügyelet alá tartozik, ami pedig ízlés dolga. Ezzel a *politikai és másféle cenzúra* közötti megkülönböztetés is elesik.

A « liberalizálás » vívmányaira hivatkozó magyar « haladó értelmiség » reményei szorosán kapcsolódnak e két jellegzetességhez. Miután a nem mindenütt egyformán hatékony mechanizmus ideológiai alátámasztása *nyíltan paternalista*, az emberek egy része tanácsosnak látja elfogadni, hogy « apu mindent jobban tud ». Az *atyai türelembe vetett bizalmuk azon alapul, hogy leszűkíthetőnek tartják az „állami gondozást” azok kiművelésére, akik erre szerintük is rászorulnak*. Egy balatoni emléktárgy ugyanúgy betiltható, mint egy pornográf kártya — képzeljük el mindkettőt a lehető legízléstelenebbnek —, mert az ilyesmi « sérti a dolgozók valódi érdekeit ». A paternalista ideológia mindig jogot ad a hatóságoknak a lelkiismeretlen kereskedők megleckéztetésére; senki se mondhatja, hogy ez ízlés dolga.

A hallgatólagosan elfogadott Nagy Taktika lényege tehát az, hogy *az állami tisztviselőket támogatni kell jogos pedagógiai buzgalmukban, valahányszor csak szétcsapnak a bővlik piacán, ugyanakkor be kell láttatni a jó szóra hajló hivatalnokokkal, hogy egy művészeti (« esztétikai ») kérdés eldöntése vagy egy közgazdaságtani vita lebonyolítása egészen más lapra tartozik*.

Az elgondolás tetszetős, hiszen leszámítva néhány túlzottan hivatásába merülő szociológust és filozófust, szinte minden vonalon elkerülhetővé vált a szerzők nyílt megfenyítése. A hatvanas évek óta úgy tűnik, hogy a laza szabályok mellett az állam sok politikai ügyet is eltakarított az alkudozások útjából; a « szakmai érintettek » egy része kifejezetten felszólítást is kapott az együttműködésre. A pillanatnyi szempontok és határok ma már gyakran feltételezik ezt az újfajta politikai közreműködést, s azok is számíthatnak a kulturális értelmiség befolyására, akik azért nem látszottak ennyire megbízhatónak.

Ki vitatkozna akkor giccseken, krimiken és hasonlókon? Ha a népműlő elvtársaktól semmi sem idegen, ami emberi, akkor az igazi kulturális haladás harcosai okosabban teszik, ha szívvel-lélekkel felsorakoznak a « tömegkultúra » ízléstelenségeit időnként megtorló hatóságok mellé. *Ne legyenek lefektetett szabályok, s akkor szinte minden értelmesen védhető tudományos és esztétikai vállalkozás előtt megnyílnak — előbb-utóbb — a kapuk...*

És meg is nyíltak! — teszik hozzá gyakran a kapuk alatt suttogó reformerek. Nos, vívmány az is, hogy ma már minden magyar kezébe veheti Samuel Beckett drámáinak kötetét, s egészen biztos, hogy ennél komolyabb eredmények is vannak. A következtetés azonban téves. A « liberalizálódáshoz » ennek az antiliberális kalkulációnak sokkal kevesebb a köze, mint képzelik. A « tömegek nevelésének » tényleges gyakorlatát ugyanis egyáltalán nem vehetik saját kezükbe e bátor realisták; *a cenzúrát nem lehet a « tömegek » nevelésére korlátozni.* A kulturális miniszter nemrég nyilatkozott ezekről a kérdésekről a rádióban; a nyilatkozat a *Kritika* októberi számában olvasható. Figyelmébe ajánlom mindenkinek, aki ilyen politikai illúziókban ringatja magát.

*

A fordításban bemutatott vita konklúziója az, hogy kétféle cenzúra igazolható. Egy jól működő képviseleti demokrácia alapján az államélet bizonyos területein (külügy, hadügy, fontos gazdasági döntések, stb.) indokolt a szolgálati titoktartás, bár elvileg a speciális rendszabály indokoltsága utólag — miután elhárultak az akadályok — mindig ellenőrizhető. A másik elfogadható cenzúra peres úton történő beavatkozás, amely jogorvoslást biztosít azoknak, akiket valamilyen információ közlése sért. Ebben az értelemben tehát nem felfogás és ízlés dolga a gondolatnak és a képzeletnek az a kifejezése, ami másoknak bizonyíthatóan kárt okoz. « Egy közönséges állampolgárnak a bírósághoz kell fordulnia, s a változásnak a bíróság döntése nyomán kell életbe lépnie. » Ehhez az

elképzeléshez mindössze azt a megjegyzést fűzném, hogy a magam részéről kívánatosnak tartom az igazság « szabad, nyílt piacon » történő kiharcolását, csak egyszerűen nem hiszem, hogy a *formálisan egyenlő lehetőségek* valóban egyenlő szabadságjogokat teremtenének minden « közönséges állampolgár számára », azaz szegény és gazdag számára. Lehet ezt cifrázni, de ez a klasszikus liberális elképzeléssel a legnagyobb baj.

Itt azonban megállnék. Nem mondanám, hogy egy tökéletlen formális politikai demokrácia, egy komoly gazdasági és kulturális egyenlőtlenségekre épülő szólásszabadság *egyszerűen semmi*. A nyílt diszkriminációnál, a törvényes jogok hiányánál és az ellentmondást elvileg sem tűrő önkénynél mindenképpen több. A szólásszabadságot nem valamiféle idealista álomnak kell tekintenünk, amely éjszakára megszabadít a nappal cenzúráitól. Egy viszonylagos, a Kelet-Európában ismertnél teljesebb szólásszabadság nagyon is reális lehetőség, még akkor is, ha elfogadjunk egy olyan szocialista érvelést, hogy a gazdasági és kulturális egyenlőtlenségek csökkentése tenné csak elfogadhatóbbá a « közönséges állampolgár » fogalmát, a demokratikus társadalom eszményét.

Úgy gondolom, hogy Magyarországon a paternalizmus ellenőrizhetetlen felelősség-mitológiájának az elvileg ellenőrizhető és nyíltan bizonyos érdekeket képviselő állami preferencia-rendszer az alternatívája. Tehát a törvényesen megalapozott hatósági cenzúrát a politikai demokrácia egyik lehetséges biztosítékának tekintem. Durván szólva olyan cenzúrának, amely nem lényeglátásra hivatkozik.

Legalább három ilyen kiegészítő megjegyzés kívánkozik ehhez. Először is azt mondanám, hogy logikailag természetesen elképzelhető, hogy a mérce tisztázása látványosan véget vetne a liberalizálási tendenciáknak. Akit csak távolról is megérintett a tudományos társadalomkutatás szelleme, az bizonyára tudni fogja, hogy ez a történelemben egészen valószínűtlen fejlemény lenne. Egy cenzúra-törvény nem veheti semmibe « merő előrelátásból » azt, amit *de facto* megtehetünk. Arról nem is beszélve, hogy azok a « haladó gondolkodású » emberek, akik ma készek

együttműködni a hallgatólagos követelményrendszer kialakításában, nyilván azon lennének, hogy egy elég « liberális » jogi keret szülessen.

Másodszor nem akarom magamévá tenni az ellenkező irányú, de ugyanolyan naív gondolatot, hogy egy formális demokratikus intézmény mintegy kiszakítaná társadalmunkat a szégyenletesen ésszerűtlen társadalmi egyenlőtlenségek, az erénynek nevezett mázli és ügyeskedés világából. Aki ismeri a visszautasított lengyel kéziratok gyűjteményéhez írt Baranczak-esszét (Zapis I.), az rögtön a lengyel példára fog gondolni: van cenzor, és mégis ugyanúgy folyik minden szinten a felelősség körüli huzavona, mert a cenzor csak fenyegetőzik az általa alkalmazandó kritériumokkal. Az pedig külön kérdés, hogy miként lehet a cenzort ellenőrizni. Az következik mindebből, hogy egy ellenőrizhető és meglehetősen liberális cenzúránál sokkal több kellene ahhoz, hogy egy jobb társadalom megszülessen.

Végül harmadszor, csupán amellet érvelek, hogy egy ilyen alternatíva ésszerű volna. Nem tudom megmondani, hogy milyen erők állhatnak Magyarországon egy ilyen alternatíva mellett. Tudatlanságom egyik oka a hagyományos demokratikus politikai eszmék körül található zűrzavar. *Valóban problematikusak-e a demokratikus reformok, s ha igen, mennyire?* Hampshire és Blom-Cooper vitája alkalmat adhat rá, hogy átgondoljuk az elnyomás ellen tiltakozók demokratikus eszményeit.

1977. november

A 12 metodista lelkész nyilatkozatának háttere

Az alábbi beszámoló Budapesten kelt, 1977 novemberében. Írói birtokába jutottak a 12 metodista prédikátor augusztusi nyilatkozatának, amely a magyar sajtóban nem jelenhetett meg, bár minden újság megkapta. Utánanézünk a nyilatkozatban foglaltaknak, elolvastuk a metodista lelkészek elleni eljárások dokumentumait. Célunk a tájékoztatás. Meggyőződésünk, hogy az információ hiánya csupán azoknak kedvezhet, akik ellenfelei az emberi jogok érvényesülésének.

1.

A metodista egyház kispesti gyülekezete 1977. augusztus óta a szabad ég alatt kénytelen istentiszteleteket tartani. 50 év óta birtokában lévő imaházát az egyházi vezetés eladta egy ipari szövetkezetnek, raktárhelyiség céljára. Az imaházat a rendőrség segítségével ürítették ki. Beszámolónk időpontjában a hívek és lelkészeik immár harmincadszor gyűltek össze a volt imaház előtt.

Az istentiszteleteket azonban nemcsak a téli hideg fenyegeti, hanem a hatóságok bármikor esedékes beavatkozása is. A gyülekezet összejövetelét ugyanis az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) jogtalannak nyilvánította. Ennek a tiltásnak évek óta próbáltak rendőri és bírósági szankciókkal érvényt szerezni, mégpedig az állam által elismert jelenlegi metodista vezetés tudtával és támogatásával.

A kispestiek elleni intézkedés nem elszigetelt jelenség. Szegeden 1977. augusztus 17-én 30 rendőr bevetésével kilakoltatták az ottani metodista gyülekezet lelkészét. Erőszakkal eltávolították az esemény tanúit: az ország minden részéből összegyűlt hívőket, akik gyermekeiket is magukkal hozták, s erőszakmentes szolidaritásuk kifejezésére vallásos dalokat énekeltek. Az imateremhez tartozó lelkesi lakásban élő két családot — összesen 11 főt — egy apró, két és fél szobás lakásba telepítették át. A szegediek azóta — akárcsak az ősidőkben — egy pincében tartják istentiszteleteiket.

Ugyanez fenyegeti az ország legnagyobb metodista gyülekezetét, a nyíregyházit. Itt egy 15 fős lelkészcsalád ellen van kilakoltatási végzés. Ha végrehajtják, az 1500 főre tehető környékbeli hívők elvesztik kápolnájukat, minthogy ragaszkodnak lelkészeikhez.

Kilakoltatás vár a györkönyi és más metodista lelkészekre is. A szegedi rendőrakció óta több lelkészt és hívőt néhány hetes elzárással büntettek « a rendőrség munkájának akadályozása » címén. Büntetésüket beszámolónk időpontjában még nem kellett megkezdeniük.

2.

Mi a háttere ennek a sokak számára talán meglepő eseménysorozatnak?

A metodista egyház Magyarországon viszonylag kicsiny: kb. 3000 hívet számítál. Országunkban a század eleje óta működik. Hagyományai között említhető a szociális munka, a betegápolás, és az alkoholizmus elleni segélynyújtás. A Horthy-korszakban nem tartozott az elismert egyházak közé, a jobboldali sajtó gyakran kommunistagyanúsnak bélyegezte. A háború után a Magyar Népköztársaság elismerte az egyházat és ezután egészen a hetvenes évekig különösebb nehézségei nem akadtak.

Időközben felnövekedett egy fiatal metodista nemzedék. A hatvanas évek végén a metodista fiatalok a cigánysággal kezdtek foglalkozni. A térítést írás-olvasás oktatásával és a szociális gondok enyhítésével kötötték össze. Mozgalomnak egy középiskolás résztvevőjét 1972-ben kizárták

az iskolából, egy másikat elbocsátottak az állásából. Ez volt az első konfliktus, amely különösen a fiatalabb nemzedéket érzékennyé tette az állami beavatkozásokkal szemben.

1973 májusában lejárt az egyház vezetőjének, a szuperintendensnek a megbízatása. Az alapszabály értelmében az új szuperintendens megválasztására a közgyűlés illetékes, amelyen titkosan szavaznak az egyház lelkészei és a gyülekezet laikus küldöttei.

Az ÁEH tárgyalni kezdett a leköszönő szuperintendenssel, Hecker Ádámmal, hogy az aktív fiatalokkal gyarapodott egyházban befolyásolhassa a vezetőválasztás eredményét. Amikor Iványi Tibor (4400 Nyíregyháza, Besse nyei tér 10.), a nyíregyházi gyülekezet vezetője bírálta az ÁEH-nak azt az igényét, hogy a szavazás eredményét előre biztosítsák, azzal vádolták meg, hogy saját ambíciói vezérelték. Ugyanekkor Palotai Sándornak, a Szabadegyházak Tanácsa elnökének, az ÁEH bizalmi emberének nyomására a közgyűlés elé terjesztendő új alapszabályba bekerült egy cikkely. E szerint a jövőben minden közgyűlés összehívását az ÁEH-nak kell előzetesen engedélyeznie.

Mivel ez is visszatetszést keltett, a szuperintendensválasztást és a szabályzat elfogadását bizonytalan időre elhalasztották. Az egyház újjáválasztott vagy megerősített vezető nélkül maradt. Ezt az ex-lex állapotot használták ki az állami szervek arra, hogy egy sor fegyelmi eljárást kényszerítsenek ki először Iványi Tibor, majd a véleményét osztó lelkészek egy része ellen. Hecker Ádám, a már felhatalmazás nélküli szuperintendens az ÁEH kifejezett kívánságára elbocsátotta lelkészi tisztjéből Iványi Tibort, valamint 4 további lelkészt és segédlelkészt. Az utóbbiakat Palotai Sándor, aki a Szabadegyházak Lelkészképző Intézetének is igazgatója, szolidaritásuk miatt kizárta teológiai tanulmányaikból is, hogy formális alapot biztosítson lelkészi megbízatásuk megvonására. Az Iványi Tibor helyére kinevezett lelkészt a nyíregyházi gyülekezet nem fogadta el, ezért a közösséget hivatalosan felszámolták. A helyébe létrehozott, mindössze 16 tagot számláló gyülekezet kapta meg a küldöttjelölési jogot a közgyűlésre.

Csak ezek után hívták össze az új közgyűlést, 1974-ben. Az elbocsátott lelkészek nélkül, valamint az őket támogató lelkészek tiltakozó távollétében Hecker Ádám fiát, Hecker Frigyest választották meg szuperintendenssé.

Az új vezető folytatta a bírálók elleni fegyelmi hadjáratot. A fegyelmi bizottság elnöke, a korábbi szuperintendens, Hecker Ádám lett. Újabb 5 lelkészt és segédlelkészt távolítottak el. A kiközösített lelkészek együtt a metódisa egyház híveinek nagyobbik felét képviselték. Gyülekezeteik továbbra is nyilvánosan hitet tettek mellettük, miután a lelkészek a viták minden dokumentumát ismertették gyülekezeteikkel. Természetesen életbe lépett a közgyűlés után az új alapszabályzat is.

3.

Nyilvánvaló, hogy a hatóságok már az eddigiekben is az események mögött álltak, nyomásuk nélkül nem lehetett volna keresztülvinni az egyház többségének eltávolítását. Az intézkedések azonban nem jártak a kívánt eredménnyel, a kizárt lelkészek és gyülekezeteik együtt maradtak és kinyilvánították elhatározásukat hitéletük folytatására. A hatóságok ezért nyíltan színre léptek.

1975-ben a rendőrség eljárást indított a három kispesti lelkész ellen (vezető lelkész: Vadászi Ilona, 1052 Budapest, Bécsi út 5). A vád « gyülekezési joggal való visszaélés » volt, amit később « közokirathamisítási » váddal egészítettek ki. Az utóbbinak az a magyarázata, hogy a személyi igazolványokból hatóságilag kitörölt « lelkész » foglalkozást, az eddigi szokásnak megfelelően, a gyülekezet egyetértésével maguk a lelkészek visszavezették igazolványaikba.

Az ítéletek egy évtől fél évig terjedő börtönbüntetésre szóltak, végrehajtásukat próbaidőre felfüggesztették. Nem sokkal később azonos ítélet született a két nyíregyházi lelkész perében is. Az elítélt lelkészek azonban a bíróság előtt is kijelentették, hogy gyülekezeteik kívánságának megfelelően továbbra is folytatják lelkészi munkájukat. Ezért mind az ötüket újabb eljárás és súlyosabb ítélet

fenyegeti azóta is, de ugyanez a helyzete a többi engedetlen lelkésznek is. A többségükben munkás és kiskeresetű hívek helyzete is bizonytalan, néhányukat megfosztották állásától.

A bírósági ítéleteket kilakoltatási végzések követték. Így került sor a beszámolónk elején említett szegedi rendőri akcióra és a kisperesti imaterem átjátszására.

Ezen a ponton, 1977 augusztusában különböző egyházi funkciót betöltő methodisták — lelkészek, segédlelkészek és laikus prédikátorok, összesen 12-en — nevükkel és címükkel ellátott nyilatkozatot bocsátottak ki. Ebben összefoglalták helyzetüket, tiltakoztak a represszió ellen és a jóakarató emberek nyilvánosságához fordultak segítségért helyzetük rendezéséhez. Hangsúlyozták lojalitásukat az állam törvényei iránt, de azt a meggyőződésüket is kifejezték, hogy lojalitásuk nem lehet akadálya lelkiismereti szabadságuk, emberi jogaik gyakorlásának.

Korábban a szegedi lelkész a rendőri akció előtt segítségkérő táviratot intézett Kádár Jánoshoz, az MSZMP KB első titkárához. A nyilatkozat aláírói most újabb levélben fordultak Kádár Jánoshoz, kifejezve reményeiket és várakozásaikat. Válaszul a Központi Bizottság Titkárságának egyik dolgozója értesítette őket, hogy beadványukat átküldték az abban illetékes ÁEH-nak, várják türelemmel a további intézkedéseket.

Az ellenük folyamatban levő eljárásokban azonban eddig semmi változás nem következett be. Azóta elzárási ítéletek születtek a szegedi rendőrakció nyomán, s bármikor bekövetkezhet a nyíregyházi kilakoltatási végzés végrehajtása is. A kisperesti gyülekezet továbbra is a szabad ég alatt tartja istentiszteletét raktárnak eladott imaháza előtt (Budapest, XIX., Nagy Sándor u. 22).

4.

Ismeretes, hogy az állam és az egyházak vezetőinek viszonyában az utóbbi időben látványos javulás jelei mutatkoznak. A methodisták története és helyzete arra utal,

hogy ez a javulás nem feltétlenül jár együtt a hívők helyzetének javulásával és a lelkiismereti szabadság növekedésével. Mi több: az a veszély fenyeget, hogy a kisebbségi egyházaknak és az egyházon belüli kisebbségeknek súlyos árat kell fizetniük az olyan látványos eseményekért, mint például Billy Graham magyarországi látogatása. Ez utóbbi szervezője egyébként éppen az a Palotai Sándor volt, aki a kritikus metodisták elleni harcot vezette.

A metodistákkal történtek csak abban különböznek más hasonló eseményektől, hogy napvilágra kerültek. A kis egyházak köreiben sok « engedetlen » lelkész és hívő kitaszítottóságát biztosítja állami és rendőri beavatkozás. Számuk a Szabadegyházak 50.000-es létszámának egytizedére tehető. De hasonló sorsra jutott a nagy egyházak sok tagja is, akik bibliaolvasó körökkel, kötetlen tanítással foglalkoztak¹.

Különösen erős nyomás nehezedik minden egyházban a fiatalokra és azokra a lelkészekre, akik fiatalokkal foglalkoznak. A Metodista Egyházban történtek nem függetlenek attól az irányvontól, amely az egyházi vezetők presszionálásával és hatósági eszközökkel akarja megakadályozni a fiatalodást.

A nyilatkozatot aláíró lelkészek és gyülekezeteik nyilvánvalóvá tették, hogy semmire sem vágnak inkább, mint hitéletük szabad és békés folytatására, de elutasítják, hogy ez gyakorlatilag lelkiismereti szabadságuk feladását jelentse. Nem akarnak az állam és az egyházak közötti enyhülés áldozatai lenni. Támogatásra van szükségük, mert vallásuk szabad gyakorlásának megakadályozása mindnyájunk emberi és alkotmányos jogait sérti.

[Teljes szöveg]

¹ « Hitvallás és vélemény » címen Budapesten és külföldön forgalomba került a hitvalló reformátusok egy csoportjának nyilatkozata, mely élesen bírálja a jelenlegi egyházi vezetés « visszaéléseit » s elemzi egyházuk 1948-ban megindult « romlását ». — *A szerk.*

Mire jó a szamizdat?

Az olvasó, aki a jelen kötet eddigi írásaiból áttekintést kapott a Magyarországon egy-két éve megindult új szamizdat-irodalom érdeklődési köréről és kifejezés módjáról, most feltehetően néhány kérdéssel küszködik, amelyeket — durva egyszerűsítéssel — így lehetne megfogalmazni: kik ezek az emberek? mit akarnak? mi a helyük a magyar életben? S egyáltalában minek a tünete ez a mozgolódás? Egy új politikai helyzeté? Vagy csupán egy megváltozott közérzeté? S kinek a közérzetéről van itt szó: a társadalomról, vagy csak egy szűkebb értelmiségi rétegről?

Eredetileg szerkesztőségünk arra készült, hogy a 0,1 % függelékeként rövid kísérőszövegben válaszol ezekre a kérdésekre, — vagy legalábbis annyit elmond, amennyit erről párizsi távlatában tudni vél. De ezt a munkát fölöslegessé tette, hogy időközben — nem minden viszontagság nélkül — Párizsba érkezett még egy figyelemreméltó szamizdat-írás, amelynek tárgya maga a szamizdat-mozgalom. Szerzője, Kenedi János, a « Profil » szerkesztőjeként vált ismertté. Írása egyrészt azt a kérdést veti fel, hogy mire jó a kéziratos irodalom, másrészt elmagyarázza, milyen egyéni indítékok vezették őt magát, hogy a hivatalos keretek helyett az ellenzékiiséget és a párhuzamos nyilvánosságot válassza.

Kenedi írása, amely néhány hónap óta forog a budapesti párhuzamos olvasóközönségben, élénk vitát váltott ki, tekintettel a szerző egyéni megközelítésére. Ebből a vitaanyagból választottuk ki s közöljük, Kenedi írásához csatlakozóan, a jelenleg féllábbal Brémában, féllábbal Budapesten élő Vajda Mihály hozzászólását. A Lukácsiskolához tartozó Vajda Mihály — talán fölösleges is bemutatni — a politikai filozófia egyik legkiválóbb magyarországi művelője. Hozzászólása egyrészt válasz Kenedinek, másrészt megrázó személyes vallomás. « Hier stehe ich und kann nicht anders... »

Vajda hozzászólása kiszélesíti a szamizdat-vitát, s volta-képpen azt a kérdést veti fel, hol is áll 1978-ban a magyar értelmiség, milyen lehetőségek állnak vagy nem állnak előtte.

Mi az ördögöt fogunk csinálni?

[...] A kérdés — és ez számomra is meglepő — nem egyes szám első személyben fogalmazódik meg bennem. Pedig nem tartozom sehová sem. Nincs egyetlen szervezet, sem intézmény, amelyiknek a többes számában beszélhetnék, sem olyan mozgalom, vagy szellemi irányzat, amelyik igényt tarthatna rám a közös fejedelmi többes használatában. Hogy felelni tudjak önmagamnak — kire vonatkoztatom ezt a gyanús többesszámot, nem rejtőzik-e mögötte a szamizdatozásba rejtett, s titkolt közösségtudat — végig kell gondolnom tevékenységemet a jövőidővel kapcsolatosan. Nem mintha nem volnának évek óta tartogatott tanulmányterveim — jelenleg is olyan munkán dolgozom, melyet a belátható jövőben tető alá lehet hozni — de nem a tárgy és a megírás mód jut eszembe, ha a jövőre gondolok. Inkább az, hogy kinek és miért? A többes számú kérdésfeltevés alighanem ennek tulajdonítható.

Ha valaki rendszeresen publikál, kéziratait magától értetődő természetességgel viszi a szerkesztőségekbe, ki nyomtatják, s legfeljebb azt kérdik meg tőle: mit írsz nekünk legközelebb? De azt a kérdést, hogy kinek és mivégre, a szerkesztők nem tehetik fel. És a szerző sem teszi fel önmagának, hisz válasza készen volt már jóval előbb, mint ahogy a szerkesztőség felé indult: az olvasónak. Képzeletében kétféle értelemben is megtestesülhet az olvasó: barátai, személyes kritikusi az olvasók első

körét jelentik. Miközben ír, arcuk, tekintetük megjelenhet előtte, hangjukat hallhatja. De létezhet számára az olvasóknak egy szélesebb, elvontabb köre is, akikkel instrumentálisan érintkezik. Mikor arra a belátásra jutottam, hogy kézirataimat nem adom le a szerkesztőségekben, a barátaimat tekintettem olvasóimnak, és az olvasók személytelenebb köre még mint elvi lehetőség sem létezett számomra. De amióta a kéziratok irodalom társadalmi tényé vált, a felosztás némileg megváltozott. A szamizdat adás-vételi hálózatán nemcsak a magam kéziratai jutnak el félig, vagy alig ismertekhez, hanem mások műveit terjesztve magam is felfogom és továbbítom félig és alig ismertek kritikai véleményét. A második nyilvánosság létrejöttével nemcsak a nyilvánosság szerkezete változott meg — ha csak egy repedésnyivel is — de változott valamelyest a szamizdatok által behálózott térben a személyes viszonyok jellege is. Az írásban kifejtett álláspontok némi tárgyyszerűséget visznek a szóbeli véleménycserebe, s a baráti kapcsolatok szálain szövődnek ismeretségek, nem csupán lelki vonzások, de mindinkább politikai jellegű választások szerint. A szamizdat körforgalmában együtt jár a szerző és az olvasó instrumentális viszonyára emlékeztető személytelen jelleg a kritikai reflexió személyes, szóbeli jellegével. Míg csak a barátaimnak írtam, nem okozott nehézséget választ adni arra, hogy kinek és mivégre, de vajon ma tudnék-e felelni önmagamnak, hogy a kéziratok irodalom befogadó közegét minek tekintem, miféle reményeket fűzök hozzá, s mit jelent nekem a szamizdat?

A válaszhoz abból lehetne kiindulni, miképp ítélik meg a hivatalos nyilvánosság keretein kívüli kommunikációt és annak kezdeményezőit mások, akiknek indítékait kevéssé ismerem. Közreadnék néhány rendszeresen visszatérő reakció-típust és véleményformát. Az alább következő mondatok egytől egyig úgy kezdődnek, hogy « a szamizdat jó dolog, *de*:

— új bolsevizmus, jön egy tucat ember és előáll azzal, hogy mi a jó és mi a rossz, s így rákényszeríti véleményét a többségre.

— a kéziratos irodalomnak nincs nálunk hagyománya, nem tud meggyökeresedni.

— a kelet-európai értelmiség küldetéstudata olyan feladatokra szólít fel, amelyeknek se helyük, se értelmük nincs ma nálunk.

— honnan szerzik a mandátumot a politikai kezdeményezéshez egy olyan szituációban, amelyben mindenki elégedett a fennálló helyzettel?

— túl veszélyes dolog. Kivált arra jó, hogy a hatóságokat provokálja, lecsukják őket, s akkor nekünk már nincs más választásunk, mint szolidárisnak lenni.

— nekik könnyű, nincs már vesztenivalójuk. De aki még állásban van, lényegesen többet kockáztat.

— nem lehet importálni a kelet-európai polgárjogi mozgalmakat. Tevékenységük azt sugallja, mintha ez lenne a céljuk.

— értelmiségi magánügy. A szamizdat nem ér semmit, ha nem tud tömegbázisra támaszkodni. »

Kapásból soroltam fel az ismétlődő reakciók néhány típusát. Nem a hivatalos értelmiség köreiből gyűjtöttem, hanem annak külső körívén. Abban a peremövezetben, ahol a kéziratos irodalom termelői és fogyasztói helyezkednek el. Hogyan értelmezhetők ezek a kijelentések? Jóllehet mindegyikben megtalálható a politikai véleményformálásnak valamilyen eleme, mégsem foghatók fel habozás nélkül politikai álláspontnak. Az elfogulatlan értelmezéshez minimálisan két tényező szükséges: szociológiai képzelőerő a társadalmi csoportok lehetséges kölcsönhatásáról és belső késztetés ezeknek a csoportoknak a megismerésére.

*

Számomra e vélemények elsődlegesen a marginalizálódó értelmiség közérzetét jelzik. Azt, hogy a kéziratos irodalom elérheti célját, pontosabban azt, amit én célnak vélek. Mert a szamizdatot önmagában nem tekintem célnak. Csupán egyik lehetséges eszközt látom benne annak, hogy a hivatalos kereteken kívül értelmiségi közvélemény

alakuljon ki, a gondolatok, élmények, tapasztalatok, információk rendszeres kicserélése révén. Ami azután hosszú távon elősegítheti a reális társadalmi szükségletek és egyéni igények artikulált megfogalmazását, a tényleges társadalmi tények alapján, és nem az uralkodó elit által szabályzott információk, ezen információkhoz szabott szemlélet, e szemlélethez szokott értelem szűk korlátai között. De a hosszú távú elképzelés megvalósulásának — amit jobb megnevezés híján a politikai kultúra újramegtalálásának mondanék — a szamizdatok folyamatos jelenléte alighanem csak az egyik és nem is elengedhetetlenül szükséges kritériuma. A politikai kultúra majdani megvalósulásának viszont ma is nélkülözhetetlen feltétele az, hogy — ha már van szamizdat — akkor a léte által is felkeltett viták különféle cselekvési elképzelések és programok felé konvergáljanak. Vagyis a szamizdatok által bejárt térben, annak személyes vagy közvetetten személyes közegében olyan vitaléggör alakuljon ki, amelyben a kéziratok irodalom nem önmaga és a semmi között polarizáló hatású, hanem önmaga és — a kritikusai szerint javasolt — más ellenzéki tevékenység — formái között. Más szóval: ahhoz, hogy a mai állapotból később majd politikai kultúra jöhessen létre, már ma arra lenne szükség, hogy a fentebb felsorolt vélemények képviselői — ki-ki saját érvelése alapján — a szamizdattal párhuzamos cselekvési alternatívákat kezdeményezzenek.

Csak hogy a felsorolt — szövegösszefüggésükből önkényesen kirágadott — érvek tanulsága nem alkalmas ilyen továbbgondolásra. Még csak nem is ebbe az irányba vezet. Képviselőik egyikéről-másikáról, ha személyesen, közelebbről ismerem, történetesen tudom, hogy maga is efféle gondolatokkal küszködik, de pusztán az álláspontjából inkább az ellenkezőjére kellene következtennem. A szándék és az álláspont széttartó irányára vall ténylegesen elfoglalt társadalmi helyzetük a margón. Azaz: nem találják helyüket a már kialakult értelmiségi szerepek között; munkájukat többé-kevésbé értelmetlennek tartják a hivatalos intézményekben; kutatási programjuk nem vág egybe a tudományszabályozási főcsapásokkal; a számárlétrán nem akarnak fölkapaszzkodni — hosszan sorolhatnám, és alább

még visszatérek rá, miért sodródnak kifelé. Mindennek nagyobb súlya van a jövő szempontjából, mint a szamizdat ellen fölhozott érveknek egy szociológus, egy történész prognózisában. De nem a köznapi vitákban, ahol ezek az érvek súlyosabbak. Végül is az a normális reakció, hogy a másik álláspontját tekintsem annak, ami, s ne történelmi-szociológiai helyzetére hivatkozzam. És nem is nehéz a szamizdat ellen felhozott véleményeket a szerkezetük felől kikezdeni. Kisebb terhelési próba alatt is leszakadnak. Legtöbbjük közkeletű fikciónak bizonyul, a múltból a mához erőltetett analógiának. Mit lehet válaszolni annak, aki új bolsevizmusra gyanakszik? Azt, hogy annak, aki fordít, másol, továbbad, netán tanulmányt ír, talán van valami titkos megfélemlítő eszköze arra, hogy véleményét másokra erőszakolja? Mit lehet arra felelni, hogy mindenki elégedett a társadalomban? Hogy szokott-e a kérdező saját értelmiségi ismerősein kívül másfelé is tudakozódni?

[...] A kéziratos irodalom léte akár egyetértést, akár elítélést, akár elzárkózást vált ki, az egyéni motívumoknak van egy közös, nemcsak szociálpszichológiai eredője. Mégpedig az, hogy túlon túl hosszú ideje tart a 60-as évek eleje óta állandósult konszolidáció, amelyben már teljesen elcsökevényesedett még az a vérszegény politikai kultúra is, ami a 45-48 közötti koalíciós időkből 56-ig úgyahogy fönmaradt. Nem intézményes formák között: politikával átítatott levegőben, az emberek fejében. A politikai kultúra csak közvetetten kapcsolódik intézményekhez. És nemcsak intézményeinek kívánatos formáiból és megfelelő számából tevődik össze, hanem a közvéleményből, a mentalitások sokféleségéből is. A 45 előtti társadalmi rendszerek nem kedveztek a politikai kultúra létrejöttének, mégsem lehet teljes hiányukról beszélni. Legfeljebb hiányolni lehet pl. a demokratikus intézményeket, az intézményekben a demokratikus elvek megvalósulását, vagy a közvéleményben a demokráciára való szélesebb körű igényt, stb. De 48 után drasztikusan megszüntették az ilyen jellegű intézményeket; még az elvek hangoztatását is büntették. A félelem és a rettegés közegében a közgondolkodás fokozatosan a politikai realitásokhoz alkal-

mazkodott. Néhány értelmiségi még egy ideig gondolkodott politikai fogalmak rendszerében, értelmezett társadalmi összefüggéseket a maguk politikai jelentése szerint, kereste a politikai döntések és következményük közötti morális megfelelést. Még egy ideig volt jelentősége annak, hogy valaki liberális, demokrata, szocialista vagy kommunista elvek szerint értelmezte az eseményeket. De mára már a politikai kultúrának ez a zacca is föloldódott a pótkávéban. Mert helyettesíti ugyan sok minden más, amiben kuszán kavarnak a politikai, társadalmi, morális véleményformálás elemei, hol összeegyeztethető, hol összeegyeztethetetlen elvek törmelékeiből. A politikai kultúra hiánya ma olyan adottság, amelynek következményével nem lehet nem számolni.

*

A politikai gondolkodást helyettesítő szemléleti mechanizmusok kialakulását az 56-os generáció példáján lehet szemléltetni.

Az 56-os generáció megnevezést önkényesen leszűkített értelemben fogom használni. Mint szociológiai fogalom, nem fed semmi közöset. Mint történeti kategória, túlságosan tág, ha az 56-os felkelést megélt népeiséget keresztül-kasul átfogja. Mint politikai fogalom: érvénytelen, ha egységesre kerekíti a felkelésben tevékenyen résztvevő, a felkelést szemlélő, a tőle megrettenő, vagy azt kategórikusan elítélő, egymással szemben álló csoportokat. És nemcsak a felkelés, szűkebb idejére pontatlan a megnevezés, hanem az utána következő húsz év időtartamára se nagyon használható fogalom, hiszen a politikának hátat fordító szaktudóstól a mai politikai funkcionáriusig, az 56-os generáció a legkülönbözőbb képleteket tartalmazza. Amikor az alábbi bekezdésekben mégis az 56-os generáció megnevezést használom, akkor arra gondolok, hogy életkortól, társadalmi státusztól, foglalkozástól függetlenül létezik az értelmiségnek egy nehezen meghatározható, laza csoportja, amelyik egyrészt önmagát minősíti az 56-os felkeléshez való lojalitással, másrészt valóban közös gondolkodásbeli és szemléleti tulajdonságokat képvisel kifelé

is. Az elmúlt két évtizedben, az általános depolitizálódás közepette, ez a csoport szinte egyedül tartotta fenn az ellenzékiességnek legalább a hangulatát.

Félreértések elkerülése végett: hogy ma nincs politikai kultúra, erről nem az 56-os generáció tehet. A politikai rendszer módszeresen hozott létre olyan struktúrákat, amelyekben — a társadalomvezetés profijait leszámítva — nem lehetséges politikai tevékenység, s ami erre emlékeztet, az is diszfunkcionális működés. De ehhez a helyzethez való alkalmazkodás szerepeinek kiépítésében, a helyettesítő mechanizmusok normaként való elismertetésében már közrejátszik az 56-os generáció mentalitása.

Vélhetőleg a szamizdatra adott vélemények és reakciók az 56-os értelmiségi generáció mentalitásának hagyatékából valók. S ráirányítják a figyelmet a programképes értelmiségi ellenzék hiányának jelentőségére.

*

Az 56 kataklizmáját elsimító konszolidáció a hatvanas évek elejétől kezdve megoldotta az 56-os felkelést közvetlenül kiváltó társadalmi feszültségek közül a leginkább felszínen lévőket.

E helyütt még kísérletet se szeretnék tenni arra, hogy a konszolidáció mérlegének nyelvét ide vagy oda állítsam. Nincs más szándékom, mint jelezni: feltevésem szerint összefüggés van a konszolidáció természete és a hatvanas évek közepére kialakuló és egy évtized múltán széleskörű konvencióvá szilárdult értelmiségi szemlélet között, s ebben komoly szerepük van a Rákosi-rendszer kudarcaival szemben született társadalmi eredményeknek. Hogy a kedvezőnek látszó közgazdasági és szociológiai folyamatok 56 — kerülőutakon elért — eredményeinek tekinthetők-e, vagy hogy a desztalinizáció 56 nélkül is ebbe az irányba vezetett-e volna: olyan kérdések, amelyeket feltenni is történelmietlen. A kortárs viszont tudja: a magyar értelmiség összreakciója olyan, mintha a kérdést nemcsak feltette volna, de az első változatra igennel is felelt volna. Másképp aligha képzelhető el, hogy a hatvanas évek elején-közepén még maguk a börtönből kieresztett írók és

társadalomtudósok is kisvártatva szabadítóikra ismertek a konszolidáció társadalomvezetésében. Hogy a cellaajtót kívülről ugyanazok csukták volt rájuk, arról elfeledkeztek.

Az emlékezetkiesést nem pszichológiai motívumok segítették elő, és az sem morális fogyatékoság, hogy a felejtés társadalmi méreteket öltött. Egyrészt a konszolidáció széles rétegekre kiható eredményeivel magyarázható, másrészt egy olyan ellenzéki értelmiség hiányával, amely ezeket az eredményeket a társadalmi fejlődés jövője — ezen belül pedig a különféle érdekcsoportok dinamikus interakciója — szempontjából mérlegelte volna. 56 ugyanis — a hatvanas évek közepe felől nézve — nem megtizedelte az ellenzéki értelmiséget, hanem fölszámolta. Először a durva represszióval. Másodszor azzal, hogy a kíméletlen megtorlás korszaka után nem kényszerítették az értelmiséget megalázó munka- és életfeltételek közé, sőt a bekapcsolódás lehetőségét kínálták fel neki a társadalmi élet számos területén. Az a tény, hogy valamilyen lassú ütemű fejlődés ment végbe a társadalom fontos szféráiban, 68-ig elégnak bizonyult az értelmiségi többség szemében ahhoz, hogy a többféle oldalról indult reformszándékot egyetlen irányba kanalizálja: a fölülről kezdeményezett célkitűzéseknek mindenoldalú jóváhagyása felé. De ahhoz viszont kevésnek bizonyult — mert fölülről ehhez nem nyitottak teret, alulról pedig nem ehhez kívántak teret nyerni — hogy a fejlődésből következő új egyenlőtlenségekre és szükségletekre maguk a hátrányos helyzetbe kerültek hívják fel a közfigyelmet. Ehhez — épp a konszolidáció felfutó periódusában — nem volt programképes értelmiségi ellenzék. Amivel nem azt akarom állítani, hogy nem voltak ellenzéki módon gondolkozó értelmiségiek. Sokan voltak. De ellenzéki gondolkodásuk belső folytonosságának fönntartása csak úgy jöhetett létre, hogy a társadalomvezetés előtt lemondtak a demokratikus és az önálló nemzeti jövő programjáról.

Jóllehet ebben a lemondásban kevés volt az elhatározott és a szándékolt elem, de amennyi mégis volt benne, az kizárólag az ellenzéki attitűd és a társadalomvezetés tűrőképessége közti kétágú viszonyrendszerben fogalmazódott meg. Ebben a viszonyrendszerben az ellenzéki módon

gondolkodó értelmiségiek kompromisszumainak az a remény adott értelmet, hogy engedményeik majd pozitív módon összegeződnek és hatványozottan megtérülnek a népesség általános érdekeit kielégíteni hivatott reformmozgalmak társadalmi hozadékában. Hogy mi a garanciája annak, hogy az értelmiségi engedmények fejében a másik oldalon a népesség általános érdekeit elégítik ki — és mondjuk nem a hatalmi elit érdekei szerint előrangsoroltakat — az még ezen a viszonyrendszeren belül sem fogalmazódott meg. De hogy létezhet egy másik viszonyrendszer is, méghozzá a fejlődés egyetlen, fölülről diktált útja mellett további alternatívákat kereső társadalmi csoportok és az értelmiség között, az fel sem merülhetett a hatvanas évek közepétől kezdve uralkodóvá vált értelmiségi szemlélet keretei között. Így az ellenzéki módon gondolkodó értelmiség és a társadalomvezetés közti viszonyrendszerben lelkiismereti válságot, morális kételyt támasztott (nem egy emberben és nem egy alkalommal) a hatalommal kötött kompromisszum. De hogy a kompromisszum a szélesebb társadalmi rétegek reális szükségleteinek és érdekeinek figyelmen kívül hagyásával köttetett meg, az semminemű válságot nem támasztott. Hogy is tűnhetett volna fel mondjuk a munkások más és más érdekek szerint újraretegződött csoportjainak, hogy nem találnak a maguk új szükségleteit a közvélemény felé továbbító értelmiségieket, ha egyszer önvédelmük hagyományos szervezetei sem ezt a funkciót töltötték be?

A politikai kultúra hiányának tulajdonítható már az is, hogy a konszolidáció kezdeti és eredményesnek nevezhető korszakában az 56-os nemzedék nem arra használta fel saját történelmi precedensét, hogy a viszonylagosan jó helyzetből még jobbat csikarjon ki, és ne is csak önmagának. Hogy új igényeket ébresszen, további eredmények elérésére szorítsa a társadalomvezetést és akár 56 megismétlődésének rémével mozdítsa előre, ha lassulni, visszaesni látja a fejlődést. Épp ellenkezőleg: az 56-os nemzedék maga könnyítette meg a felejtést mindenkinek. Ahhoz, hogy ez ne következzen be, ahhoz, hogy az értelmiség ne szigetelődjék el teljesen a diákok, munkások, parasztok különböző csoportjaitól, ellenzéki programra

lett volna szükség. Méghozzá sokféle, realista programra. Ami 56-ban is hiányzott. Ha eltekintek 56 nem jogonulatlan, de szélsőséges politikai követeléseitől, hiába keressük az akkori dokumentumok között olyan, akár csak rém-kérdéseket érintő, másodsorban fontos kívánságokat, amelyek változatlanul érvényesek, egy ellenzéki mozgalom számára a hatvanas években folytathatók lettek volna, nemcsak az összeomlás veszedelme nélkül, de reális társadalmi igényekre épülve.

Az az igazság, hogy a valódi társadalmi szükségletekről az 56-os nemzedék annyit tudott, amennyit mindenki, aki nem a bolsevik mozgalom csiszolt lencséivel nézett körül az ötvenes évek Magyarországon: az élet tűrhetetlen. Persze az is igaz, hogy az 56-os felkeléshez ennyi életimeret is elég volt. És az is az 56-os nemzedék történelmi érdeme, hogy levette a bolsevik mozgalom látszerét. Megbocsáthatatlan igazságtalanság lenne 56-ot megelőzően szociológiai és közgazdasági előrelátást számonkérni. De a 60-as évek konszolidált légkörében helyét kereső, ellenzéki módon gondolkodó értelmiségiektől már miért ne lehetne?

Annál is inkább, mert a 60-as évek társadalmi reformkísérleteihez már szociológiai, közgazdasági és filozófiai műveltségével járult hozzá. És csak a politikai kultúra hiányának ismeretében érthető: ugyanezt a képességét miért nem kamatoztatta — akár saját történelmi precedensének folytatási lehetőségeként, akár úgy, hogy elhárolja magát ugyan az előzményektől, de a hivatalos reformkísérletektől is — a társadalmi igények és szükségletek irányában? Különösen azután, hogy a kompromisszum-kötés lelkiismereti válságán túltette magát és tanúbizonyságot tett politikai hajlékonyságáról. A tényleges politikai kompromisszumra tett egyetlen, legalább alapelveiben kidolgozott javaslatot — Bibó István 1957-es Emlékiratát — meg se hallotta, még a későbbiekben sem. (A magyar értelmiség mentségére mondván: a világ közvéleménye sem, amelynek íródott, s amelynek nemzetközi garanciákkal kellett volna szavatolni a kompromisszumot.)

*

A politikai kultúra elsatnyulása észrevétlenül következett be. Már csak azért sem szűrt szemet, mert a 60-as évek második felének hivatalos reformkísérletei olyan vitaközegben zajlottak, amelyben a nyilvánosan felvetett kérdések tudományos és művészi jelleget öltöttek ugyan, de a résztvevők és a szurkolók egyaránt úgy vették, mintha az álláspontok politikai természetűek lennének. (De legalábbis politikai természetű az a tény, hogy a problémák felszínre kerülnek-e vagy sem.) Eme íratlan játékszabályhoz való alkalmazkodás közben jöttek létre a politikai kultúrát helyettesítő viselkedési mechanizmusok, amelyek az uralkodó ideológiánál életképebb és tartósabb szabályozási módszernek bizonyultak. A viselkedési mechanizmusok ismeretében a társadalomvezetés olykor hatékonyabban alkalmazhatta az uralkodó ideológia informális felfüggesztését, mint erőltetett érvényesítését. Ha a társadalomvezetés politikai toleranciája még odáig is kiterjed, hogy a szemiotikát, a szervezéstudományt, a strukturalista nyelvtudományt, netán még az op. art festészetet is feloldja az anathéma alól, ugyan ki élne vissza ekkora türelemmel? Legutoljára maguk az érintettek — mondjuk — a strukturalista nyelvészek vagy az op art festők, akik politikai győzelemként könyvelhették el, hogy megtűrték őket [...]

A politikai kérdések művelődéspolitikai kérdésekké szűkültek, s még ezen belül is a Támogatják, Tűrik, Tiltják képletre egyszerűsödtek. A társadalmi fejlődés tényleges politikai kérdései már nemcsak a nyilvánosság elől, hanem az értelmiség gondolkodásából is eltűntek.

A 60-as évek utolsó harmadának átrendeződési folyamatainak idején a filozófia, a szociológia és a közgazdaságtan területén áttételesen fejeződött ki a zavarodott értelmiségi tudat dilemmája: a társadalomtudomány és szélesebb értelemben vett tárgya (a társadalom) divergenciája. Más szóval az, hogy a társadalomtudományok szalonképessé váltak, de egyre messzebbre kerültek a valóság tényleges ismeretétől, mind a tényleírás, mind a tények értékelése tekintetében. A legegyszerűbb kérdésekre sem lehetett világos feleletet adni: mi a jó, vagy mi a rossz a népesség meghatározott szegmentumai számára.

[...] A marxizmus reneszánszának koturnusába öltözött praxisfilozófia — Lukács és tanítványai — nem tudott farkasszemet nézni a « partikuláris érdekeinek » engedelmeskedő társadalmi többséggel. Így följebb emelte tekintetét, egy majdani emberiség számára igényelt, eszményi szocializmusban megvalósítandó praxis felé. A társadalom fölötti elméletalkotás ellenreakciójaként az empirikus szociológusok egy kisebb csoportja — Kemény, Szelényi, Konrád — leszegte tekintetét a társadalom alsóbb régióira. Az egyetemes filozófiai elmélet és a földközeli szociológia pólusai között: a valóságban mozgó közgazdászok már csak azért sem tudtak közvetíteni, mert az egész reform-építmény a vállukra nehezedett, s ha az erőlködéstől még nyitva tudták tartani a szemüket, a társadalomvezetés megoszló erőviszonyait figyelték, nem a társadalmat. Ilyenformán a megközelítés mindhárom iránya felől nyitva maradt a kérdés: ki, vagy milyen erő kényszerítheti rá a gazdasági reformot arra, hogy politikai reformmá alakuljon át? Tehát volt a 60-as évek utolsó harmadában kritikai filozófia, de elemi társadalomismeret és reálpolitikai képzelőerő nélkül; volt elemi társadalomismeret, de kritikai elmélet nélkül, és, végül, volt reálpolitikai érzék a közgazdászokban, akik hol a filozófusok, hol a szociológusok elképzeléseit nyújtották át jótanács formájában a társadalomvezetésnek.

Amikor pedig 1968 augusztusában a nyugati újbaldali mozgalmakra és a prágai tavaszra következő forró nyár fölperzselte a magyar reformból sarjadt zsenge illúziókat, a várható futótűz elől mindenki hanyatt-homlok menekült. De mire a hetvenes évek elején leálltak a futással és körülnéztek, kiderült: a resztalinizáció elmaradt, de újabb felülről kezdeményezett reform se indult el. Egyszersmind azt is megállapították, hogy menekülésük ösvénye saját gondolati pályájukon volt előrajzolva. A reformban érdekelt értelmiség jó része befutott a hivatalos társadalomvezetés alsó szintű irányító apparátusába, ki státuszba, ki a még megtisztelőbb tanácsadói székbe. Az érvényesülés útját elutasító kisebbség pedig teljesen elszigetelődött. Hogy a menekülésnek sok másféle iránya is kínálkozott — s netalán még mindig kínálkoznék —

szinte senkinek nem jutott eszébe. Igaz, nem sokan kapcsolták össze saját helyzetüket a politikai szituáció újraértékelésével. Akiknek az elszigeteltség jutott — a Lukács-tanítványok és az empirikus szociológusok — állóháborúra rendezkedtek be. Hosszú távú « értékvédelemre », ahogy az előbbiek nevezték, de hogy milyen és kiknek fenntartott értékekről van szó, ellenük irányuló provokatív kérdésnek minősült volna, ha valaki ildomtalanul fölteszi nekik. [...] Akik a légüres teret választották, maguk adták fel a kitörés kezdeményezésének lehetőségét. Akik a hivatalos társadalomvezetést választották, ezzel a gesztussal a mindenkori felsőbb instanciákhoz utalták az — egyébként is onnan induló — kezdeményezési lehetőséget.

*

A szamizdat ebből a légüres térből való kitörés egyik lehetőségét — ha úgy tetszik: programját — jelenti nekem, amennyiben sikerül vele az intézményes kereteken kívüli nyilvánosságot megmozgatni. A belső emigrációba vonulás és a külső emigrációba kényszerítés elfogadásánál jobb alternatívát jelent: csupán a margóig, s nem azon is túllépő hátrálást. Csakhogy nem lehet elvonatkoztatni attól, hogy maga az igény is az elszigeteltség terében született, megvalósításához se állnak rendelkezésére a személyes és közvetetten személyes érintkezési formákon kívül másféle intézményes közvetítések. Jóllehet történelmi hagyományokra is visszavezethető, hogy Magyarországon a társadalomkritikai gondolatok bizonyos elszigeteltségben fogantak, de annak már semmilyen történelmi előzménye sincs, hogy ha már létrejöttek társadalomkritikus gondolatok és művek, azok intézményes megnyilatkozására ne lett volna bármilyen kezdetleges, alacsony fokon álló lehetőség. Ez merőben előzmény nélküli jelenség. S ha ehhez hozzáveszem, hogy már legalább két nemzedék felnőtt egy olyan politikai rendszerben, amely elvek és masszív ideológia nélkül is hatékonyan működik, akkor szerfelett körültekintően kell megítélnem, hogy egy tényleges politikai tényre adott reakciót milyen mértékben tekintek politikai jellegűnek. A politikai kultúra

hiányával jellemezhető közéletben is kialakulnak — ez nyilvánvaló — a politikai vélekedés és viselkedés formái. Szavak, kifejezésformák, fordulatok olykor még emlékeztetnek is néhai tartalmukra. De nem jelentik mégsem ugyanazt. « Gesunkenes Kulturgut » alakjában öltének kifejezést az önálló politikai gondolkodás jelzései is. Öröklött és régebbiről megmaradt, tehát sokszorosán inadekvát megnyilatkozásokból kell kihámozni a mai helyzettel való elégedetlenség kifejeződését is.

A mai helyzetben még kialakulatlanok a társadalmi zavarok nyilvánosságra hozatalának és nyilvánosság előtti képviselésének nemcsak a formái, de a legitimációs elvei is. Ma nincsenek súlyos válságok, előre látható, biztosan bekövetkező katasztrófák és nincs olyan brutális és közvetlen kihívás sem, amely önmagában cselekvésre szólítana, s egyúttal jellegénél fogva azt is megszabná, hogyan. Márpedig akiben él valamilyen cselekvési vágy, a válság hagyományos terminusaiban gondolkodik, akiben pedig nem él, gyakran éppen azzal altatja magában még a társadalom működésére való figyelőkészségét is, hogy mi végre, ha egyszer nincs válság! Akit foglalkoztat a cselekvés kérdése, többnyire valamilyen mozgalomféleség szerveződése, vagy ilyen formáció elutasítása közt csapong. Miért is ne volna így? Harminc éve minden tankönyv efféle sémákba szorítja a társadalomtörténetet! És egyetlen hatékony ellentán sem kísérelte meg finomabb szociológiai folyamatokban ábrázolni a fejlődési folyamatokat.

Ám ahhoz, hogy megismerhetővé váljék ez a társadalom és előre lehessen látni a közelebbi és távolabbi jövőt, ahhoz elemi fokon abból kell kiindulni, ami van. Nem abból, aminek lenni kellene. És nem abból, ami volt. Vagy elsősorban nem belőlük. Azt hiszem, ez nemcsak a módszeres tapasztalatgyűjtésre és az elméleti rendszerezésre való igény, hanem szemlélet, intellektuális attitűd kérdése is. És vélhetőleg a mai helyzet ismeretében kialakított legitimációs elvekből lehet majd levezetni a politikai ellenzék tevékenységének értelmét is. A felsorolt véleményformák egyöntetűen a politikai ellenzéki tevékenységre való erkölcsi és szellemi hajlam és ennek legitimációs elvei közti zavarról tanúskodnak. (Hisz a mon-

datok mind úgy kezdődnek, hogy « ez jó dolog, de... ») A mellérendelő kötőszó utáni mondatokat összehasonlítva viszont rögtön kiderül, hogy nincs köztük egy sem, amelyik a mai társadalom működési rendellenességéből, valamilyen érdekcsoport hátrányos helyzetéből kiindulva mérlegelte volna, hogy a második nyilvánosság publikációs formája célravezető-e a társadalom kritikájához vagy sem. Márpedig ilyenfajta alapfokú társadalomismeret nélkül valóban hősiességnek tűnhet a szamizdat, — vagy importcikknek. A szamizdatról folyó vitáknak vajmi kevés az értelmük, ha ellenzői nem abból indulnak ki, amit kifogásolnak a társadalomban, s nem ahhoz képest mérlegelik a tevékenység ésszerűségét. A termékeny vitához az érvelésnek éppen fordítva kellene felépülnie: X törvény rendelet, stb. korlátozza Y érdektörekvés megvalósulását, de ennek a kritikájára nem a szamizdat hivatott.

A válságelméletből és a mozgalmak reminiszcenciáiból levezetett cselekvési indítékoktól — amelyeknek legviszszásabb változata a [...] « minél rosszabb, annál jobb » logikája, nem könnyű és nem egyenes vonalú az átmenet olyan cselekvési indítékok felé, amelyek megtalálják a társadalmi szükségleteknek azt a területét, ahol fejlődés, dinamikus változás nem várható ellenzéki erő kifejtés nélkül. Ahol az értelmiség ilyen jellegű tevékenységére nem a kelet-európai « küldetéstudat » önfenntartó szerepe miatt van szükség, hanem azért, mert vannak a társadalomban védelmet keresők, és jelenleg az értelmiségnek van arra lehetősége, hogy akár csak korlátozott fokú, de elfogulatlan közvélemény nyilvánosságát nyithassa meg ügyüknek. Mert nem egy szociológiailag körülhatárolható csoport létezik, amelyik nincs abban a helyzetben, hogy megfogalmazhatná létkérdéseit, s még kevésbé abban, hogy kívánalmait az információs eszközök felett rendelkező kiváltságosokhoz továbbíthatná. Az ellenzéki tevékenységhez az a felismerés is indítékot szolgáltat, hogy a mai magyar társadalomban is megvannak ugyanazok — a nyilvánosság szerkezete miatt rejtve maradók, de olykor mégis felszínre bukkanók — konfliktusforrások, mint a többi kelet-európai országban. Ha ez így van,

akkor ne az értelmiség szigetelje el a még érdekképviseletükben is korlátozottakat attól, hogy a közvélemény előtt szerezzenek érvényt törekvéseiknek; ehhez nem elegendő indok, hogy a mai magyar értelmiség döntő többségének más a helyzete és a szemlélete, mint a többi kelet-európai országban élőknek. Hiszen ha a társadalmi tények szintjén kimutatható egy bizonyos párhuzam a magyar társadalomfejlődés és a többi kelet-európai társadalom fejlődése között, akkor az értelmiség helyzetében kell keresni a további magyarázatot ahhoz, hogy itt miért nem alakultak ki a társadalomban hátrányos helyzetbe szorítottakkal szolidáris értelmiségi csoportok. Persze ehhez az indítékhoz nem « mandátum » kell — kitől is hogyan lehetne ilyet szerezni? — hanem tájékozottság a hivatalos információszolgáltatáson túli területekről és elemi jóérzés. Se túlzottan magasrendű elv, se elszánt mozgalom nem szükséges hozzá.

*

[...] Az elszigeteltség nemigen kedvez az intellektuális szemlélet, a kutatási attitűd kis léptékű, fokozatos, más és más szinteken kezdeményezett változásának. Jobban kedvez viszont pálfordulatoknak. A válság jeleire várakozva [...] az értelmiség hozzászólt és megtanult együtt élni nyugtalanító társadalmi tények egész sorozatával [...]

Hány jóérzésű embert ismerek, aki hajlandó lenne mindent (?) megtenni, amikor nyelvünk pusztulásáról, fiaink számának fogyatkozásáról, falvaink elnéptelenedéséről hall, de semmit se mozdított még el a fejében a községfejlesztési alapok elosztásáról szóló tanulmány, az ipartelepítési politika szeszélyeit feltáró könyv, vagy akár saját történeteim arról, hogy a román parasztoknak farkacnyival se tűrhetőbb az élete, mint az ugyanott elnyomott, de ékesszavú magyaroké. És hányat ismerek, aki csak a munkásosztály erejében hisz — tömegbázis hiányában a szamizdatot ezért tekinti értelmiségi magánügynek — de a tradicionális munkásosztály átstrukturálódását elemző tanulmány, a munkáscsaládok életmódbeli

változásait feltáró szociográfia, vagy saját élménybeszámolóim a szakmunkások érzelmi igényeiről készített felmérés tapasztalatairól — egy csavart nem mozdítanak el az agyában!

Jobbadán ilyen értelmiségi közegben élünk és ennek a peremvidéke se lehet mentes ezektől a szemléleti beidégződésektől. Saját magamról is tudom, mennyire összenőttem ezzel a mentalitással, s miközben igyekszem elszakadni tőle, érzem, hány téphetetlen szállal húz vissza. Mert nem tűrhetetlen ebben élni, nem aláznak meg minden nap. Mert az összeilleszkedés, a hozzáidomulás nem jár fizikai fájdalommal. És az elszakadás ettől a szemlélettől semmilyen látványos sikerrel nem jár. A másik oldalon nincsenek igaz hívők, akik vállukra emelik a büszke megtértet. Nem is tudom megmondani, nekem hol fogyott el a cénám. Semmi feltűnő esemény nem jött közbe. Miért kezdem egy ideje úgy érezni, hogy egy tapodtat odébb lehet menni ettől a szemlélettől? Miért jutottam arra a belátásra, hogy ki lehet alakítani másféle intellektuális viszonyt a társadalommal? Hol kezdtek megfogyatkozni a motívumaim arra, hogy ragaszkodjam az uralkodó értelmiségi szemlélethez és hol kezdtek megsza- porodni valami másféle kitapogatásának a lehetősége felé? Úgy érzem, az átalakulás teljesen egyéni volt és semmiféle törvényszerű fordulat nem idézte elő. Még azt sem hiszem, hogy összegeződtek volna a személyes élményeim. Mifélék? Földbevált üregekben, kutyákkal takarózó cigányok látványa Somogyban; a kocsma és a művelődési ház őrségét szervező tanácstitkár szövege arról, hogy a döghúst evő cigányok oda miért nem mehetnek be; egy tanár felvilágosító előadása, miszerint a cigányoknak koncentrációs táborban kell megtanulni a civilizált életet; egy Lőrincen lakó és Újpesten dolgozó 26 éves nő, önnön sorsát már véglegesen lezártnak tekintő élettörténete; egy világtalan öregember a Vakok Intézetének könyvtárában, aki késpenge vékonyra zárt szájjal sziszegte, hogy neki már ne adjanak regényeket, elege van a mesékből; egy erzsébeti öregasszony története, aki hónapokat fordított arra, hogy különleges életkort megélt libáját egy lelkiismeretes preparátorra hagyhassa, ha ő netán előbb

halna meg! Nem hiszem, hogy mindez egyszerűen kumulálódott bennem, mert ma sem érzem úgy, hogy rajtuk közvetlenül segíteni tudok. Mindezekkel a feldolgozatlan élményekkel, ha nem akarok futóbolond lenni, csak az értelmiség közé mehetek. Ahonnan Kemény Pista küldött először, szociológiai felmérés címén, effajta ismeretek felé, és ahonnan soha el nem szakadva kezdtem úgy vissza-visszaérkezni, hogy észrevettem: ugyanilyen élmények másokban is a magaméhoz hasonló együttérzést váltanak ki. Ezért nem közömbös számomra, hogy az értelmiség szélső peremvidékén kialakul-e az uralkodó szemlélet kereteit szétfeszítő érzékenység és társadalmi cselekvőkészség.

De amikor felteszem ennek az elvi lehetőségét, tisztában vagyok vele, hogy a belső késztetettség másokban is individuális jellegű. Nem látok különbséget a között, hogy valakiben ilyen és más élmények idézik elő a szemléletváltozást vagy, hogy az intellektuális szemléletváltozás fordítja a figyelmét a társadalmi tények felé. Összehangolódás és egyidejű felismerés ebben nem lehetséges. És nem is külső események fogják összehozni az embereket, ha egyáltalán... (A jobb meggyőződés ellenére kinyilvánított szolidaritás amúgy sem az együttérzést fejezné ki.) Véletlenszerű és esetleges a kisodródás a margóra. Ha a kiszorítás elvszerű és következetes volna, mindezzel ma egészen másként kellene szembenézni és az ellenállás politikai igazolása sem érzékenységet és társadalomismeretet kívánna, hanem bátorságot. De ettől messze vagyunk, és nem is tagokat kell toborozni egy jövőbeli hadastyánegylethez. (Ezt a távolságot leginkább azok tudják átugrani, akik a hatósági intézkedések tiltó jelzéseivel pótolják saját társadalmi rengésjelző készüléküket: a hatóság provokálása és a represszió viszonyrendszere számukra az egyetlen megbízható irányadó.)

A marginalizálódó értelmiség helyzete átmeneti: egyidejűleg van benn szervezetek, intézmények kötelékében és kívül azon, személyes kapcsolatok lazább hálójában. Kétlakian közlekedik ide-oda. Akár hetenként is változhat, hol érzi tűrhetőbben magát. Amikor a hivatalban

kereszteznek a számításait, értelmetlen feladatokat zúdítanak rá, halmozódik benne a másik oldal vonzereje. E dinamika ismerete nélkül nem érthető meg az értékek és vonzódások átrendeződése: konfliktus-szituációkban ellentmondásos, mégis egyenletesen alakuló trend szerint. És ha a marginalizálódó értelmiség helyzete átmeneti, miért ne lehetne a gondolkodása is az? Ugyanazok a kijelentések, amelyek egy stabil értékrendben születtek, egy mozdulatlan világképhez kötődnek, miért ne jelenhetnének meg egy átmeneti helyzetben időleges érvénnyel? Hogy makacs előítéletté szilárdulnak, szélsőséges önigazolássá keményednek vagy folyamatos kipróbálás közben veszítenek erejükből, s lassan már hangoztatóikat sem elégítik ki, az azon is múlik, mennyire türelmes közegben megy végbe a cserebomlás. Ha valaki önmaga számára megérleletlen kérdések elé kerül, a vita közegét épp annyira intoleránsnak érezheti, mint amivel nap mint nap a hivatalban szembesítik, s így a margón kívüliek terelhetik oda vissza, ahonnan elvágódik. Márpedig mindkét irányba rugalmasságot és mozgáskészséget kellene bevinni, nemcsak önmaga szellemi épségének megóvása érdekében — mi a huszonéves értelmiség koravénsége, ha nem szellemi leépülés? —, hanem ahhoz is, hogy a hivatalban saját újabb és újabb leleményes követeléseivel tágítsa a réseket, s ne minden igényét leadva csak arra törekedjék, hogy feltűnésmentesen átcsússzon rajtuk. És ahhoz is, hogy a peremszéli értelmiség köreiből a maga társadalmi nézetei és tapasztalatai bővítsék a programlehetőségek választékát, fellazítsák az örökölt ellenzéki mentalitás kliséit. Hiszen innen nemcsak iniciatívát meríthet a hivatali rések tágításához, hanem olykor nyílt támogatást is, szándéka megvalósításához szükséges társadalmi garanciaképpen.

A sóhajtásnyi igény, hogy másféle értelmiségi létezmódot is ki lehetne alakítani, tehát igencsak kedvezőtlen közegben támad fel. Nem a legalkalmasabb tartózkodási hely a változtatási szándék és realizálása közti szakadékot áthidalni. És bárkinek elfogulatlanul megítélni, ha valaki a maga elképzelése szerint kísérletet tesz az áthidalásra. Ám minél kevésbé csinálunk valamit, annál inkább nő a türelmetlenség, hogy csináljunk már valamit, és minél

nagyobb a türelmetlenség, annál kevésbé lehet csinálni valamit. Ezt a hibás áramkört bárhol érinted, a társadalmilag visszafojtott tevékenység feszültsége csap meg. A szamizdat értelméről folyó vitákban is... Holott a szamizdat egy pontján megszakította az áramkört; a társadalmi visszacsatolás új vezetékét létesítette. Ez nem azt jelenti, hogy mindenkinek erre a szigeteletlen vezetékre kellene tennie a kezét. Váltakozóáram fut benne, és nem az értelmiség lefojtott feszültsége ütheti a legnagyobbat. Azt viszont jelenti, hogy a hibás kör máshol is megbontható: kevésbé rázó kábelek is vezetnek, nem kevésbé hatékonyan a jobbra érdemes hajtóenergiát. Sok drótszálon és nem egyirányú kapcsolással lehetne visszavezetni a társadalmi hajtóműből hiányzó feszültségtöbbletet.

Amikor a kérdés — mi az ördögöt fogunk csinálni? — felködlik bennem, nem látok át az itt leírt helyzet ködfátylán. Csak mondatfoszlányokat hallok, utcasarki beszélgetéseken, házibulikon, könyvtárfolyosókon a fülemben rekedt megfogalmazásokat. Meg arcokat látok: félig, alig vagy jól ismerteket. De egyiküket sem annyira, mint azokat a barátaimat, akiknek arcát magam elé idézhettem, mikor kézírataimat írtam a szamizdat létrejötte előtt, vagy akiket akkor olvastam. Megalapozatlan bizalommal rájuk vonatkoztatom a kérdést. De nem mint egy hagyományos mozgalomféleség hordozóira, a jövő megváltóira. Nem is várok tőlük többet, mint hogy kimozduljanak az öröklött értelmiségi szemlélet szorításából. Pontosabban, hogy érezzék annak a szorítását. De a hatvanas-hetvenes évek tapasztalatából tudom: nem a népszellem és nem a nemzeti elhivatottság metafizikus hívóhangjai azok a titkos jelek, amelyek segítenek kimozdulni ebből a beállítottságból. És a kortársak jobbra szenderülése után megszólaló transzcendens szocializmus trombitaszignálja sem. Ezekre a hangokra várakozva az ember süket a mindennapi élet tények hangjaira, miáltal könnyebb együttélni mindazokkal a privilégiumokkal is, amelyeket a politikai kultúra helyettesítésére felkínálnak. A politikai kérdések iránt érdeklődő marginális értelmiség e tagjainak nem a közös cselekvés — ez legfeljebb csak néhány barátomhoz kapcsol —, hanem a közös helyzetfelismerési igény köt össze.

Hogy kivackolódjanak ebből az állapotból, nekik épp oly elemi intellektuális érdekük, mint nekem. De a helyzet-felismerés és értékelés után útjaink remélhetőleg elválnak. Mert nem remélek többet az elkövetkezendő tíz évtől, mint azt, hogy mindazok, akiket ma a cselekvőkészség és a tehetetlenségérzés abroncsoz össze ebben a fél mondatban « a szamizdat jó dolog, de... », a kötőszót folytatva szétválnak a maguk politikai elképzelése szerint kialakított önálló utakon. Hogy a szétválást sokféle, realisztikus ellenzéki program egymással szemben álló elvei idézik elő, s nem az izolációs térben egymásra fenekedő indulatok. Hogy a tapasztalati társadalom ismeret, az elméleti társadalomtudomány és a reálpolitikai képzelőerő kapcsolatából kialakuló és szervesen összefonódó gondolkodásmód hagyja maga mögött az értelmiség ma uralkodó mentalitását. Mert nélkülük még ábrándozni se lehet a politikai kultúra újramegtalálásáról.

1977. december - 1978. január

Az értelmiség védelmében

Hiszek neked, kedves János, amikor azt írod, hogy nem is tudod megmondani, hol fogyott el a cérnád, mi miatt távolodtál el az uralkodó értelmiségi szemlélettől. De nem veszed észre, hogy másoknak is elfogyott a cérnájuk? Nem veszed észre, hogy lett légyen akárhányféle *de* a folytatása a « Jó dolog a szamizdat... » mondatnak, a szamizdat ma létezik, sokakat foglalkoztat, két évvel ezelőtt meg még csak gondolni sem lehetett volna rá? Itt is valamiféle társadalmi tényről van szó, melynek kialakulása az egyének felől tekintve lehet — mint mondod — « véletlenszerű és esetleges », mint *társadalmi* tény azonban magyarázatot kíván, sokkal mélyebbet és összetettebbet, mint amelyet Te, akarva akaratlanul kínálsz a számkra. Te ugyanis az ellenzéki értelmiséget teszed felelőssé azért, hogy... hogy nem létezett.

Félre ne érts, nem logikai hibákat keresek a gondolatmenetedben. Az attitűdöt szeretném bonckés alá venni, mert az a meggyőződésem, hogy az avantgardizmussal szembeni, írásodból is világosan kitűnő igen mély ellen-szenved ellenére is — avantgardista megoldást kínálsz. Tudatosan nem használom a bolsevik szót, mert nevetségesnek tartom bolsevizmussal vádolni mindazokat, akik egy értelmiségi « élcsapat » feladatának tekintik a politikai programok és alternatívák kidolgozását, pontosabban, akik az eleven és életképes politikai programok hiányát azzal magyarázzák, hogy nincsen értelmiségi élcsapat, hogy hiányzik az « ellenzéki », az igazán ellenzéki értelmiség. Nem kell senkinek sem magyaráznom, hogy a

bolsevizmus ennek, a polgári világban már igen régóta létező attitűdnek egy nagyon is konkrét, nagyon is meghatározott történelmi feltételekhez kötött variánsa. S ha mi manapság hajlamosak vagyunk szinte hisztérikusan mindenkit bolsevizmussal vádolni, aki ennek az attitűdnek egy vagy más variánsát képviseli, az csak onnan van, hogy nekünk éppen a bolsevizmussal gyűlt meg a bajunk, hogy egy olyan társadalomban élünk, amely magát a bolsevizmus örökösének tekinti: méghozzá joggal. De az avantgardizmus számomra nemcsak bolsevik variánsában ellenszenves.

Felsorolnék néhány mozzanatot, ahol tettenérni vélek — és abban a reményben, hogy kritikámat baráti kritikaként fogod felfogni — elmarasztallak avantgardizmusban. Lássuk:

1. A szamizdat számomra távolról sem bolsevizmus, kezdeményezése, a benne való részvétel önmagában semmiképpen nem avantgardista magatartás, ha nem tartjuk az egyedül üdvözítő megoldásnak, s főleg az értelmiségi tisztesség egyedüli ismérvének — vagy egyáltalában ismérvének — a benne való részvételt, stb. De hogyan érvelsz azokkal szemben, akik új bolsevizmusra gyanakszanak? « Mit lehet válaszolni annak, aki új bolsevizmusra gyanakszik? Hogy annak, aki lefordít, lemásol, továbbad, netán ír egy tanulmányt, talán van valami titkos megfélemlítő eszköze véleményét másokra erőszakolni? » Aki új bolsevizmusra gyanakszik, bizonyára nem hiszi, hogy a « szamizdatosok », az új bolsevikok már hatalmon vannak. Nem attól fél, hogy *ma* bárkire is ráerőszakolhatják akaratukat. Attól fél, hogy olyanokkal áll szemközt, akik számára a hatalommal való nyílt konfrontáció önérték — sőt, az egyedüli igazán elfogadható magatartás —, akik tehát — *ha módjukban állna* — igenis ráerőszakolnák egyedül üdvözítő véleményüket mindazokra, « akiknek megalkuvó magatartása mögött a tudatosságnak egy alacsony foka rejtőzik ». Jogtalan a félelmük? Nem merném egyértelműen állítani. Tudom — annyira ismerlek — Tőled nem kell félniök. De ne haragudj, ellenérved csak felfokozza gyanakvásunkat. Nem az a kérdés, van-e ilyen eszköz az illető kezében. A kérdés az, magatartása nem

ilyen eszköz kialakítására irányul-e. Felfokozod a gyanakvásunkat annál is inkább, mert

2. az értelmiség marginalizálódását igenis önértéknek tekinted, úgy véled, csak a margóra szorult értelmiség válhat igazán ellenzékivé. Ellenzékinek viszont azt az értelmiségit tekinted, aki képes alternatív cselekvési programok kidolgozására. Itt azonban, mintha megginganál. Mintha már azt is óriási előrelépésnek tekintenéd, ha az értelmiségben kialakulna a tényleges helyzet felismerésének igénye. Nos, hogy egy kicsit elébe vágjak a dolgoknak. ha ma, a magyar társadalmi viszonyokat tekintetbe véve ezt az utóbbit tekinted az értelmiség legfontosabb feladatának, akkor nincs is többé vitánk egymással. Ha viszont az alternatív cselekvési programok kidolgozását, akkor nagyon nem értünk egyet. Nem vitás, hogy erre az utóbbi feladatra ma csak a marginalizálódottak lehetnek alkalmasak. Ha ugyanis valaki előáll egy, a fennállóval szembenálló, alternatív *politikai programmal*, az biztosan a legjobb esetben is a « margón » találja magát. A tényleges helyzetfelismerés igénye és meghatározott területeken való lelkiismeretes, a fennálló ideológiai és politikai követelményekkel mit sem törődő megvalósítása — azt hiszem *mindenkor* ez volt az értelmiség igazi feladata — nem feltétlenül marginalizál. *Ma* nem. Lehet, hogy holnap újból igen — jóslatokba nem szívesen bocsátkozom. Az egész — szerencsére itt-ott önmagad által is kétségbevonat — elképzelésed a marginalizálódás szükségszerűségéről nagyon sok tisztességes, ma már az igazságot és csak az igazságot kimondani kívánó értelmiségiben jogosan vált ki ellenérzést: « Ezek » — s itt ő pontosan úgy nem tudja majd, kire vonatkozik a többszám, mint Te magad — « kiválasztják magukat az igazán ellenzéki szerepkör betöltésére, mert érdeklődési irányuk, bizonyos személyes adottságaik és mit tudom én még mi véletlen okokból a margóra kerültek. » Én ma már nem tudok ezen felháborodni. Nagyon nincsen ínyemre semmiféle kiválasztottságtudat. Az avantgardizmus, az elutasítandó avantgardizmus jegyének tekintem.

Hadd tegyek ehhez hozzá még valamit. Azt írod, hogy a szamizdat-irodalomban egyik lehetséges eszközt látod

annak, hogy a hivatalos kereteken kívül értelmiségi közvélemény alakuljon ki a gondolatok, élmények, tapasztalatok, információk rendszeres kommunikációja folytán. Nos, azt, hogy a gondolatok, élmények, tapasztalatok, információk rendszeres kommunikációja folytán kialakuljon egy értelmiségi közvélemény, hogy kialakuljon egy *igazi nyilvánosság*, ezt én magam is a legfontosabbnak tekintem. De miért a « hivatalos kereteken kívül? » Nem az lenne-e éppen a cél, hogy ez az igazi nyilvánosság a hivatalos kereteken belül létezzék, ami — ha a nyilvánosság valóban igazi — egyben egyet jelent azzal, hogy megszűntek a hivatalos keretek. Nem, nem vagyok örült. Tudom, hogy ez a cél a belátható jövőben nem elérhető. De ez a cél, nem pedig az, hogy a hivatalosok eltűnjék: az ő kereteiken kívül is létezzék közvélemény. Ha a hivatalos kereteken kívül akarunk létezni, elismerjük a hivatalos kereteket. Ha ellenzékiek akarunk lenni, lelkileg nagyon is függünk még a hatalomtól. Az igazságot kell akarnunk, az igazság kimondásának szabadságát. Az igazság akarását, nem pedig az ellenzékiiséget tekintem mértéknek. Ennek az « ellenzékiiség-értéknek » van valami nagyon kelet-európai mellékíze. Mi kelet-európai értelmiségiek szinte mindig rettegünk attól, hogy netán valahol egyetértünk a « hatalommal », hogy egyben-másban olyan törekvéseket támogatunk, amelyek esetleg egybeesnek a hatalom törekvéseivel. Nem tudunk elég függetlenek lenni, nem tudjuk a magunk igazságát *a hatalomra való tekintet nélkül* képviselni. Nagyon messzire vezetne, ha itt elemezni próbálnám miért van ez így. Az attitűd gyökerei nagyon mélyre nyúlnak a múlt kútjába: Kelet-Európában soha nem különült el egymástól igazában politikai és ideológiai hatalom, így az « igazság » valahol mindig a hatalom igazsága volt s ennél fogva egy másik « igazság » mindig csak a hatalom elleni lázadásként, tehát a hatalomra vonatkoztatva konstituálódhatott.

Az itt mondottaknak majd a még később mondandókra is van vonatkozása: az « 56-os generáció » magatartása, a ma már számodra — számomra is — elfogadhatatlanná vált « uralkodó értelmiségi szemlélet » talán nem volt mindig ilyen elfogadhatatlan: az ugyanis, hogy alapjában

reformista — tehát a hatalmi kereteket elfogadó — szemlélet volt, nem teszi ab ovo elfogadhatatlanná az « igazság » szemszögéből.

De hadd próbáljam még más pontokon is felfedni lapangó avantgardizmusodat:

3. Az értelmiségnek észre kell vennie ezt, látnia kell amazt — mondod —, meg kell tudnia fogalmazni szociológiailag körülhatárolható csoportok létkérdéseit, szolidárisnak kell lennie a társadalomban hátrányos helyzetbe szorítottakkal, nem szabad hozzászoknia ahhoz, hogy együtt éljen nyugtalanító társadalmi tények egész sorozatával. Mindez, úgy érzem, igaz. Ha a szamizdatnak van objektív szociális funkciója, akkor az éppen abban rejlik, hogy felvessen olyan problémákat, amelyeket a « hivatalos » irodalom nem vet fel és ezzel rákényszerítse az utóbbit is, hogy a problémák létezzenek a számára. Mindennek azonban még a politikai kultúra kialakításához is meglehetősen kevés köze van, nemhogy alternatív cselekvési elképzelések és programok kidolgozásához. Nézd, én sem hiszek a « válságelméletben ». Én sem hiszem azt, hogy csak akut válságperiódusok szülhetnek alternatív politikai elképzeléseket. Ez a fajta hit ugyancsak nagyon kelet-európai: egy olyan politikai struktúra szülte, amely soha nem ismerte a demokráciát, ahol tehát mindig elképzelhetetlen volt, hogy amíg a gépezet egyáltalában valahogy működik, polgárjoguk legyen a fennálló állapotokat működésben tartó politikai elképzelésekkel esetleg homlokegyenest ellentétes más elképzeléseknek is. A más mindig csak valahol a periférián, durvább vagy finomabb hatalmi eszközök által elnyomottan létezhetett, s csak akkor jelent meg a nagy nyilvánosság előtt, ha a fennálló funkcióképessége már kérdéssé vált, ha tehát az uralkodó politika válságba jutott. Hogy demokrácia legyen, ahhoz az alternatív politikai elképzeléseknek a hatalmat alkotó politikai elképzelések mellett szabadon kell létezniük, sőt, nem szabad, hogy a hatalmat egyetlen elképzelés alkossa.

De az értelmiségnek nem lehet a feladata, hogy politikai demokráciát *teremtsen*. Az értelmiségnek észre kell vennie ezt, látnia kell amazt... Meg kell fogalmaznia, észre

kell vétetnie, amit maga észrevett és meglátott. De alternatív elképzeléseket kidolgozni, politikai ellenzéki tevékenységet kifejteni mindaddig, amíg valahogyan, valamilyen formában azok a bizonyos szociológiailag körülhatárolható csoportok meg nem nyilvánulnak... nos, ez tipikusan avantgardista elképzelés. Hogy ezeket az elképzeléseket szinte szükségszerűen szülik a monolit-jellegű politikai rendszerek, az történelmi tény. Mert hogyan is lehet keresztültörni azon az ördögi körön, hogy amíg nincs szabadság, addig az emberek nem tudnak megnyilvánulni, amíg azonban nem nyilvánulnak meg, addig ab ovo nincs szabadság. Fel kell karolnunk őket, magunkévá kell tennünk ügyüket — amelyről azonban nem tudják, hogy « ügyük ». Mert szenvedjenek bármennyire is, amíg nem lehetséges a « dolgozó nép okos gyülekezetében hányni vetni meg száz bajunk », nem úgy az, hanem csak egyéni sérelem, nehéz lét. Várni kell hát? Nem, nem kell várni. Látnunk kell, és ki kell mondanunk, amit látunk. Gondolkoznunk kell, és el kell mondanunk amit elgondoltunk. De *politikai alternatívát nem kínálhatunk fel*. Bizonyára igaz a következő mondatod: « ... ha a társadalmi tények szintjén kimutatható párhuzamosság a magyar társadalomfejlődés és a többi kelet-európai társadalom fejlődése között, akkor az értelmiség helyzetében kell keresni a további magyarázatot ahhoz, hogy itt miért nem alakultak ki a társadalomban hátrányos helyzetbe szorítottakkal szolidáris értelmiségi csoportok. » Csakhogy egyrészt ez a párhuzamosság távolról sem olyan egyértelmű, mint ahogyan Te beállítod, másrészt, hol látod Te a társadalomban hátrányos helyzetbe szorítottakkal szolidáris értelmiségi csoportokat a többi kelet-európai országokban?

Az a sejtésem, hogy ami az utóbbit illeti, Lengyelország lebeg a szemed előtt. (Talán hivatkozhatasz a szovjet és a csehszlovák példára is, de gondolom minden további nélkül belátod, hogy mondjuk a zsidók elnyomása a Szovjetunióban vagy a 68-as gondolatokhoz hű maradt csehekkel és szlovákokkal szembeni megkülönböztetések olyan durva, kifejezetten politikai jellegű jelenségek, amilyenekhez hasonlóval a mai Magyarországon nem találkozunk.) De

Lengyelországban létezik egy önmagát a « hivatalos kereteken kívül » megszervezett munkásosztály, létezik egy politikai hatalommal rendelkező, ma alapjában progresszív szerepet játszó hatalmas egyház... Hol van hát a társadalmi tények területén kimutatható szimmetrikusság? Egy ezekre az országokra kívülről, erőszakkal rákényszerített politikai struktúra, egy alapjaiban rosszul működő gazdasági mechanizmus — kétségtelen, hogy ezek a társadalmi tények területén kimutatható párhuzamosságok. De csak egy absztrakt általánosság szintjén. A magyar és a lengyel nacionalizmus évszázadok történelme során kialakult alapvető különbözősége, vagy az alapjában azonos gazdasági mechanizmusnak a fogyasztási szférában meghatározott konkrét körülmények folytán különböző megnyilvánulásai az absztrakt párhuzamosságokkal egyenrangúan vaskos társadalmi tények.

Nem kell tömegbázis ahhoz, hogy lássunk és beszéljünk. De politikai ellenzékké válni tömegbázis, azaz a magukat valamiféleképpen kinyilvánító szociális csoportok nélkül? Lásd be, ez szintiszta avantgardizmus.

4. Még egyetlen mondatodra szeretném felhívni a figyelmedet: « Túlontúl hosszú ideje tart a 60-as évek eleje óta állandósult konzolidáció » — írod. Nem akarok hamisan idézni. A mondat nálad csupán magyarázatául szolgál annak a ténynek, hogy nálunk egyre kevésbé van politikai kultúra. Mégis valami rossz érzést vált ki belőlem. Mintha mégis annál jobb lenne, minél rosszabb. Ha valaminek *meg kell változnia*, akkor *valaminek* meg kell változnia. A konzolidáció valahol egy ösztörtörténelmi összefüggésben tényleg rossz, mert egy olyan rendszer konzolidációja, amelyet végső soron 1956 november 4-e tart életben. A külső feltételek, a nemzeti függetlenség hiánya mint megváltoztathatatlan adottság van tételezve, a rendszer konzolidációja pedig azt jelenti, hogy az e keretek adta lehetőség, mozgástér kihasználtságát a magyar társadalom voltaképpen maximálisnak tekinti.

Ha a kereteket tudomásul vesszük, *akkor* elégedetlenségünk a konzolidációval szemben elfogadhatatlan. Az adott kereteken belül nem konzolidált rezsimekről nagy-

jából és egészében csak annyit mondhatunk: sokkal rosszabbak mindenki számára.

Ezzel eljutottam ahhoz a ponthoz, amelyről tulajdonképpen beszélni szeretnék. Arról ugyanis, hogy *történelmietlenül* ítéled meg a magyar értelmiséget, az 56-os generációt. Igazságtalan vagy vele. Még hozzá, meggyőződésem szerint azért, mert nem gondolkodol történelmi összefüggésekben. Azzal kezdtem, hogy a szemedre hánytam: nem veszed észre, egyszerre többeknek, sokaknak fogyott el a cérnája, sokan ébredtek rá arra, új szemléletre van szükség. Sokan? Természetesen nagyon kevesen, de majd mindazok, akikről egyáltalában beszélsz. Azok ugyanis, akik így vagy úgy eddig mindig kompromisszumot kötöttek a fennállóval, s most « ellenzékiek ».

Joggal mondod: az ötvenhatos értelmiségi generációnak 56-ban sem voltak politikai elképzelései. Joggal, ha 56-ot szociális átalakulásokat követelő felkelésnek tekinted. A felkelés azonban alapjában nemzeti felkelés volt. Fellázadás az élet tűrhetetlensége ellen, amelyet egy elnyomó hatalom jelenléte, az általa a magyar társadalomra rákényszerített politikai-gazdasági berendezkedés okozott. A felkelés leverése következtében előállott erőterben az értelmiség előtt a következő alternatíva állott: vagy berendezkedik egy — az adott nemzetközi konstellációt tekintve — teljesen reménytelen, heroikus nemzeti partizánháborúra és elvérzik, vagy elfogadja az új hatalom által felkínált feltételeket: a keretek érintetlenül hagyása mellett megpróbáljuk az életet tűrhetővé tenni. A magyar értelmiség az utóbbit választotta. Lehet ezt a kompromisszumot elítélni, de akkor *erről* kell beszélni, vagy lehet, mint egyetlen reális lehetőséget tudomásul venni — akkor azonban nagyrészt elesnek, János, a « kifogásaid ». Az adott politikai struktúrán belül — amelyet a kompromisszum értelmében nem lehetett megkérdőjelezni — egyszerűen nem maradt fenn más lehetőség, mint a megközelítés általad említett három iránya. Egy helyütt belátod ezt Te is.

Nem akarom itt a magyar « ellenzéki » értelmiség 56-tól máig megtett útját elemezni, nem is tudnám. Csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy amennyiben a demokratikus és az önálló nemzeti jövő programjáról való lemondás az

értelmiség értelmiségként való életbenmaradásának feltétele volt — és az volt —, akkor az e feltétel által adott kereteket ez az értelmiség jól-rosszul — de hát mit akarnak? — kihasználta. Az egyik oldalon — a «filozófusok» — hallgatván politikáról azt bizonyították, hogy a fennállónak nincsen köze a szocializmus eredeti elképzeléseihez. A másik oldalon — a «szociológusok» — prezentálták a társadalomvezetés számára, hogy mi az, ami továbbra is tűrhetetlen. Közöttük — a «közgazdászok» — keresték a lehetőségét annak, hogyan lehet működésképesebbé tenni azt, ami van. Alternatívát senki nem kínált — de az egyetlen lehetséges alternatíva eleve ki volt zárva. Mindaz, amit Te elmondasz arról, hogy miként kellett volna az értelmiségnek a hatalommal való — ugyancsak nem súrlódásmentes — együttműködés útja helyett a hatalommal való, meghatározott társadalmi csoportokra támaszkodó, egyenes szembenállás útját választania — mert valami ilyesmit mondasz —, egyszerűen nem fért bele a kialakult keretekbe.

A « Jó dolog a szamizdat, de... » bármely variánsában a következőképpen fordítható magyarra: A hatvanas évek elején megkötött kompromisszum keretei kimerültek. További előrelépési lehetőséget nem látok a kompromisszum keretei között (tehát: Jó dolog a szamizdat), de... nem tudom, hogy érkezett-e az üdeje annak, hogy felrúgjuk a kompromisszumot. Bevallom, én sem tudom. Felrúgtam, ha mással nem, ezzel az írással. Mint ahogy a szamizdatosok gyakorlatilag egytől-egyig felrúgták.

Miért? Magyarországon nem történt semmi. De történt valami más kelet-európai országokban, és ez — talán — megváltoztatja az erőteret, s olyan újat alakít ki, amelyben a kompromisszum alternatívája — talán — nem a megsemmisülés. Nem, nem « véletlenszerű és esetleges » ami történik. Egyrészt azért nem, mert mára valóban meglehetősen terméketlenné vált a kompromisszum. Terméketlenné vált szubjektíve: az ellenzéki érzületű, a kritikai értelmiség zömét, legalábbis potenciálisan olyanok teszik ki, akiknek a számára ez a kompromisszum már semmit nem jelent: nem viszonyítanak ugyanis a Rákosi-korszakhoz. Egyszerűen értelmiségivé-válásukat, értelmisé-

gi öntudatuk kialakítását teszi lehetetlenné, a feladatok kicsinyessége, a számukra leglényegesebbnek, a továbblépés evidens akadályának, magának a kompromisszumnak a léte. És terméketlenné vált objektíve is: a keretek ki vannak használva, most már minden csak ismétlődik anélkül, hogy bármi is megoldódna. Liberalizálódás, majd annak visszavétele, gazdasági reform, majd megmerevedés. Senki sem hiheti már, amit 68-ig, sőt, Magyarországon, némi önccsalással 72-ig hinni véltünk: a dolgok mégiscsak előre mennek. És itt nem egyszerűen arról van szó, hogy beláttuk: az átalakulás nem indulhat ki felülről. Ez ugyanis — sokszor ezt mondjuk, nálad is előkerül — nem igaz. A cseh 68 is felülről indult, s ez lehetővé tett valamit alul, amit már nem felülről «rendeltek el.» Maga a kompromisszum a probléma: amíg az fennáll, sem felülről sem alulról jövő kezdeményezések nem változtathatnak lényegesen a helyzeten. Ennélfogva a kritikai érzületű értelmiség vállalja az ugrást az ismeretlenbe. Nem hinném, hogy ez felelőtlenség: a tét csak önmagunk, a kritikai érzületű értelmiség léte vagy nem léte. Magartartásunk semmiképpen sem vezethet ahhoz — túl jelentéktelenek és erőtlének vagyunk egy ország állapotán akár negatív is változtatni —, hogy az élet Magyarországon ismét egészében tűrhetetlenné váljék, hogy ismét elviselhetetlenek legyenek a mindennapok.

De ha csak erről lenne szó, akkor ez az ugrás az ismeretlenbe nem lenne más, mint a tehetetlenség hisztérikus megnyilvánulása — az ettől való félelem ugyancsak kifejezésre jut a sokféle «de»-ben. Többről van szó: annak halvány reményéről, hogy lehet változtatni a kereteken, hogy a keleteurópai országok egy relatív függetlenségre tehetnek szert. Igen, Lengyelországról van szó, ahol a hatalom szerkezete, mintha lassan átalakulni látszana. A dolog még 70-ben kezdődött, azzal, hogy a gdanski véres tragédia nem szovjet beavatkozásokon keresztül vezetett el őrsekváltáshoz a hatalmi posztokon, hanem anélkül; hogy ennek következtében a munkásosztály ki tudott harcolni egy viszonylagos autonómiát, hogy kialakult egy szövetség közte és az értelmiség között — nem a mi feladatunk, hogy elemezzük a helyzetet —, de az

ő elemzéseikből tudjuk, hogy a lengyel szituáció más, mint a többi, hogy ott valami tényleg megváltozott.

Ennek a változásnak az eredményeképpen fogyott el a cérnánk, ezért van erőnk ahhoz, hogy valami nagyon keveset tegyünk is, ezért van az, hogy nem menekülünk többé kétségbeesett tehetetlenségbe. De legyünk tisztában vele, hogy a mi szituációnk mégis gyökeresen más, mint a lengyel értelmiségé. Felrúgtuk a kompromisszumot, azt hisszük, hogy ezt ma már lehet és érdemes. De mi nem állhatunk elő programokkal, mi nem dolgozhatunk ki alternatívákat. Mögöttünk nem áll senki: a cigányok, a 26 éves nő, a világtalan öregember, az erzsébeti öregasszony, borzasztó sorsok, de nem elégségesek újfajta politikai elképzelések kidolgozásához. Mi ma nem tehetünk többet, minthogy felrúgjuk a kompromisszumot abban az értelemben, hogy mindent kimondunk, leírunk, amit gondolunk; a mindent kimondó írásaink egyedüli nyilvánossága a szamizdat lehet. Tehát jó dolog a szamizdat! Csak a funkciója nem az, ami a Te írásodból itt-ott mint alapvető feladat megfogalmazódni látszik: egyelőre nem alternatív cselekvési programoknak kell megfogalmazódniuk benne. Nem arra kell, hogy «előrelátásokat lehessen tenni a közelebbi és távolabbi jövőre». Pusztán csak arra, hogy világosan láthassuk, ami van.

A politikai kultúráról

Amikor Kenedi korszerű politikai kultúrát kér számon a fennálló állapotokat bíráló értelmiségtől, valószínűleg a lényegre tapint rá. De ebben a lényegben a változtatási probléma minden nehézsége benne van. A Lenin által örökbehagyott politikai rendszernek ugyanis a velejéhez tartozik, hogy a politikai kultúrát kiöli, illetve olyan keretek közé szűkíti, amelyek a rendszer változatlan fenn tartását szolgálják. Ehhez járul még egy specifikus magyar nehézség is, amiről századunk egész története tanúskodik, nevezetesen, hogy a magyar nem politikus nemzet. (Ez bővebb kifejtésre szorulna, de erre itt nincsen mód.)

Ilyen körülmények között az új magyar «szamizdat» hősiesség vállalkozásnak mondható, ugyanis egy olyan politikai eszmélés ösztökéje kíván lenni, amelynek magyar földön szinte nincs is fennmaradt hagyománya. A kedvező látszatok ellenére maga az államvezetés is inkább szerencsés körülményeknek, mint politikai képességeinek köszönheti átmeneti sikereit.

A hősiesség az én szememben nem föltétlenül tragikus kicsengésű. (Ámbár e tekintetben a hatóságoké az utolsó szó.) Kenediéknek joguk van optimizmusra: a «Profil» nem volt falrahányt borsó, visszhangtalan kiáltás a pusztában. Ha a jelek nem csalnak, máris valamicskét tágult az «első nyilvánosság» engedélyezett területe. A Bence György, Kis János és társaik által szorgalmazott szélesebb látóhatár pedig még akkor is szükséges, ha a helyzet hosszú távon változatlanul ígérkezik. Egy munka jogosultságának a gyors siker nem föltétlenül kelléke.

Valóságismeret és ideológia-romboló fogalomalkotás nélkül nincsen politikai eszmélés. Hogy ez mennyire időszerű vállalkozás, azt még a 0,1 % írásai is mutatják, melyek nem mentesek a tárgyi tévedésektől, kivált a külvilágot illetően. (Hogy csak egy példát hozzak: lehet-e mondani, mint azt a « Profil » egyik szerzője teszi, hogy a modern világban mindenütt a politikai hatalom tartja kezében az építőanyagok termelését és elosztását?) A kritikai újrakezdésnek sok útja van, egyik ezek közül a gondolkodás *másutt* bejárat pályáinak fölfedezése. A mai magyar világban már az is tett, ha valaki tölcseért formál a tenyeréből, s úgy kiáltja: « Észnél legyünk ám, emberek! Ötnegyed évszázad óta más is van a világon, mint Marx, Engels, Bucharin és a renegát Kautsky. »

*

Néhány szó ellenvetést érdemel az, amit Kenedi az 56-osok nemzedékéről mond. Kenedi mindössze annyit ír a javukra, hogy egy nehéz korszakban az ellenzékiességnek « legalább a hangulatát » fenntartották. A kérdés egy másik elemzője, kinek írását hamarosan közölni fogjuk, találóan világít rá az 56-os nemzedék legnehezebb politikai dilemmájára: arra ugyanis, hogy az 1953 és 56 között született belső reform-programot a Kádár-rendszer többé-kevésbé kisajátította. De igaz-e az, hogy ezek után az 56-os « ellenzékiességnek » már semmi mondanivalója nem maradt, sőt — mert Kenedi valami ilyesmit állít, — hogy az 56-os felkelés főbb irányzatainak tulajdonképpen nem is volt koherens társadalmi programja? Véleményem szerint ez a beállítás indokolatlanul elválasztja az ún. társadalmi programot a nemzeti függetlenség ügyétől. Minden kortárs tudja, hogy az 56-os Magyarország a szuverénitás helyreállításával nem valami elvont nemzeti eszmét kergetett, hanem a mindenki számára nyilvánvalóan adott gazdasági és társadalmi problémák megoldásának *előfeltételét* akarta megteremteni. Csak melleleg említem, hogy a megoldási módozatokba tartozott volna a munkás-önigazgatás is. Furcsa dolog, hogy a budapesti munkástanácsok univerzális jelentőségét már mindenütt a világon fel- és elismerték, kivéve... Budapesten.

Kenedi okfejtésének 56-tal kapcsolatos szkepticizmusa azt a kérdést vetette fel bennem, hogy vajon nem a politikum fogalmának meghatározása körül keresendő-e álláspontjának legnagyobb gyengéje. Olykor úgy tűnik, mintha a szerző olyan horderejű kérdéseket, mint a függetlenség vagy a strukturális változások egyszerűen nem számítana a politikai tevékenység terenumai közé. Így aztán nála a politikum a rétegérdekek kifejezésére szűkül. Hadd fejezzem ki e felfogással szembeni kételyeimet. A marxista ideológiában uralkodó szimplista nézetekkel szemben, a politikai tevékenységnek — mármint azokban az országokban ahol ilyesmi egyáltalán van — úgyszólván semmi köze sincsen az osztály- és réteg-érdekek védelméhez. Ezzel ugyanis a korporatív testületek foglalkoznak, mint pl. a szakszervezetek, az ilyen vagy olyan iparos-szindikátusok stb. Dokumentáció céljából érdekes ebből a szempontból Károlyi Mihály magyarul nemrég megjelent önéletrajzát fellapozni, u.i. abból kiderül, hogy Károlyi tulajdonképpen politikai tevékenysége pontosan akkor kezdődött, amikor szűknek kezdte érezni az OMGE kereteit és annak elnökségéről lemondott (« Hit, illúziók nélkül », 52-53. o.).

Nem akarok a kiváló, bátor és becsületes Kenedi Jánossal olyan kérdésben civakodni, ahol érzelmeink valószínűleg egyeznek. Tökéletesen megértem, hogy a rétegérdekek artikulációjáról szólva Kenedi a dolgozó osztályok védelmét szorgalmazza, s magasabb szintről nézve ez álláspontnak is, cselekvésnek is, « politikai ». Ellenvetésem tartalma a következő: a rétegérdekek védelme nem feltétele, sem kiindulópontja a demokráciának, hanem következménye. Nem attól lesz Magyarországon több demokrácia, hogy a különböző rétegérdekek tisztább és nyíltabb kifejezést nyernek, hanem megfordítva, az effajta « artikuláció » — és a vele járó nyílt konfliktusok — akkor válnak lehetségessé, ha demokrácia van. (A konfliktusok lehetőségét nem elkedvetlenítés céljából vetem be, hanem azért, mert ez a színtiszta igazság. A totális rendszereknek is kell, hogy legyen valami előnyük. Ehhez tartozik pl., hogy a lappangó konfliktusokat tartósabban és hatásosabban tudják lefojtani, mint a demokratikus rendszerek.)

Az érdekvédelmi koncepcióban még egy gondolati hiba van (kedves János, tettem volna hozzá, ha nem tartanék attól, hogy e baráti megszólításból a Hatóságok előtt bajod lehet)*. Nevezetesen ez: egyáltalában nem biztos, hogy az egypárt által igazgatott szovjet típusú társadalmakban a fontosabb rétegek érdekei olyan nagyon szétágaznak. Sajátos marginális helyzetek, sőt rétegek természetesen vannak (s itt nem csak a hőttségényekre gondolok, hanem olyan egzisztenciákra is, mint, mondjuk, az önálló kisiparos). De igen komolyan fölvetődik a kérdés, hogy e megye-egzisztenciák nem alkotnak-e elenyésző kisebbséget a bérből élő falusi és városi dolgozók közös sorsú és konvergáló érdekű többségéhez képest. Hogy ez valahogy így lehet, azt egyebek között két korszakalkotó megmozdulás illusztrálta: az a bizonyos lesajnált 1956 s a 12 év távolságban utána ügető prágai reform-mozgalom. Mindkét mozgalomban voltak széthúzó politikai erők és törekvések, de ami az « osztályérdekeket » illeti, azok meglehetősen univerzálisnak tűntek, mind a küzdelem hevében, mind utólag visszatekintve. Ismeretes például, hogy az 56-os munkástanácsokba teljes természetességgel választottak be mérnököket és művezetőket is.

Végezetül azonban hadd mondjam meg, hogy ellenvéteim eltörpülnek Kenedi problémafelvetésének fontossága mellett. Mint ahogy azt már bevezetőben is mondtam, a « Profil » szerkesztője a lényegig hatol előre, s jó értelemben provokáló írásával pontosan azt mozdítja elő, ami a magyar társadalomban most a leginkább hiányzik: a politikai eszmélést.

KENDE PÉTER

* *Apropos, MGP-t ismeretlenül is üdvözlöm.*

A politikai kultúráról

Amikor Kenedi korszerű politikai kultúrát kér számon a fennálló állapotokat bíráló értelmiségtől, valószínűleg a lényegre tapint rá. De ebben a lényegben a változtatási probléma minden nehézsége benne van. A Lenin által örökbehagyott politikai rendszernek ugyanis a velejéhez tartozik, hogy a politikai kultúrát kiöli, illetve olyan keretek közé szűkíti, amelyek a rendszer változatlan fenn tartását szolgálják. Ehhez járul még egy specifikus magyar nehézség is, amiről századunk egész története tanúskodik, nevezetesen, hogy a magyar nem politikus nemzet. (Ez bővebb kifejtésre szorulna, de erre itt nincsen mód.)

Ilyen körülmények között az új magyar «szamizdat» hősiesség vállalkozásnak mondható, ugyanis egy olyan politikai eszmélés ösztökéje kíván lenni, amelynek magyar földön szinte nincs is fennmaradt hagyománya. A kedvező látszatok ellenére maga az államvezetés is inkább szerencsés körülményeknek, mint politikai képességeinek köszönheti átmeneti sikereit.

A hősiesség az én szememben nem föltétlenül tragikus kicsengésű. (Ámbár e tekintetben a hatóságoké az utolsó szó.) Kenediéknek joguk van optimizmusra: a «Profil» nem volt falrahányt borsó, visszhangtalan kiáltás a pusztában. Ha a jelek nem csalnak, máris valamicskét tágult az «első nyilvánosság» engedélyezett területe. A Bence György, Kis János és társaik által szorgalmazott szélesebb látóhatár pedig még akkor is szükséges, ha a helyzet hosszú távon változatlanul ígérkezik. Egy munka jogosultságának a gyors siker nem föltétlenül kelléke.

Valóságismeret és ideológia-romboló fogalomalkotás nélkül nincsen politikai eszmélés. Hogy ez mennyire időszerű vállalkozás, azt még a 0,1 % írásai is mutatják, melyek nem mentesek a tárgyi tévedésektől, kivált a külvilágot illetően. (Hogy csak egy példát hozzak: lehet-e mondani, mint azt a « Profil » egyik szerzője teszi, hogy a modern világban mindenütt a politikai hatalom tartja kezében az építőanyagok termelését és elosztását?) A kritikai újrakezdésnek sok útja van, egyik ezek közül a gondolkodás *másutt* bejárt pályáinak fölfedezése. A mai magyar világban már az is tett, ha valaki tölcseért formál a tenyeréből, s úgy kiáltja: « Észnél legyünk ám, emberek! Ötnegyed évszázad óta más is van a világon, mint Marx, Engels, Bucharin és a renegát Kautsky. »

*

Néhány szó ellenvetést érdemel az, amit Kenedi az 56-osok nemzedékéről mond. Kenedi mindössze annyit ír a javukra, hogy egy nehéz korszakban az ellenzékiességnek « legalább a hangulatát » fenntartották. A kérdés egy másik elemzője, kinek írását hamarosan közölni fogjuk, találóan világít rá az 56-os nemzedék legnehezebb politikai dilemmájára: arra ugyanis, hogy az 1953 és 56 között született belső reform-programot a Kádár-rendszer többé-kevésbé kisajátította. De igaz-e az, hogy ezek után az 56-os « ellenzékiességnek » már semmi mondanivalója nem maradt, sőt — mert Kenedi valami ilyesmit állít, — hogy az 56-os felkelés főbb irányzatainak tulajdonképpen nem is volt koherens társadalmi programja? Véleményem szerint ez a beállítás indokolatlanul elválasztja az ún. társadalmi programot a nemzeti függetlenség ügyétől. Minden kortárs tudja, hogy az 56-os Magyarország a szuverénítés helyreállításával nem valami elvont nemzeti eszmét kergetett, hanem a mindenki számára nyilvánvalóan adott gazdasági és társadalmi problémák megoldásának *előfeltételét* akarta megteremteni. Csak melleleg említem, hogy a megoldási módozatokba tartozott volna a munkás-önigazgatás is. Furcsa dolog, hogy a budapesti munkástanácsok univerzális jelentőségét már mindenütt a világon fel- és elismerték, kivéve... Budapesten.

Kenedi okfejtésének 56-tal kapcsolatos szkepticizmusa azt a kérdést vetette fel bennem, hogy vajon nem a politikum fogalmának meghatározása körül keresendő-e álláspontjának legnagyobb gyengéje. Olykor úgy tűnik, mintha a szerző olyan horderejű kérdéseket, mint a függetlenség vagy a strukturális változások egyszerűen nem számítana a politikai tevékenység terepnumai közé. Így aztán nála a politikum a rétegérdekek kifejezésére szűkül. Hadd fejezzem ki e felfogással szembeni kételyeimet. A marxista ideológiában uralkodó szimplista nézetekkel szemben, a politikai tevékenységnek — mármint azokban az országokban ahol ilyesmi egyáltalán van — úgyszólván semmi köze sincsen az osztály- és rétegérdekek védelméhez. Ezzel ugyanis a korporatív testületek foglalkoznak, mint pl. a szakszervezetek, az ilyen vagy olyan iparos-szindikátusok stb. Dokumentáció céljából érdekes ebből a szempontból Károlyi Mihály magyarul nemrég megjelent önéletrajzát fellapozni, u.i. abból kiderül, hogy Károlyi tulajdonképpen politikai tevékenysége pontosan akkor kezdődött, amikor szűknek kezdte érezni az OMGE kereteit és annak elnökségéről lemondott (« Hit, illúziók nélkül », 52-53. o.).

Nem akarok a kiváló, bátor és becsületes Kenedi Jánossal olyan kérdésben civakodni, ahol érzelmeink valószínűleg egyeznek. Tökéletesen megértem, hogy a rétegérdekek artikulációjáról szólva Kenedi a dolgozó osztályok védelmét szorgalmazza, s magasabb szintről nézve ez álláspontnak is, cselekvésnek is, « politikai ». Ellenvetésem tartalma a következő: a rétegérdekek védelme nem feltétele, sem kiindulópontja a demokraciának, hanem következménye. Nem attól lesz Magyarországon több demokracia, hogy a különböző rétegérdekek tisztább és nyíltabb kifejezést nyernek, hanem megfordítva, az effajta « artikuláció » — és a vele járó nyílt konfliktusok — akkor válnak lehetségessé, ha demokracia van. (A konfliktusok lehetőségét nem elkedvetlenítés céljából vetem be, hanem azért, mert ez a színtiszta igazság. A totális rendszereknek is kell, hogy legyen valami előnyük. Ehhez tartozik pl., hogy a lappangó konfliktusokat tartósabban és hatásosabban tudják lefojtani, mint a demokratikus rendszerek.)

Az érdekvédelmi koncepcióban még egy gondolati hiba van (kedves János, tettem volna hozzá, ha nem tartanék attól, hogy e baráti megszólításból a Hatóságok előtt bajod lehet)*. Nevezetesen ez: egyáltalában nem biztos, hogy az egypárt által igazgatott szovjet típusú társadalmakban a fontosabb rétegek érdekei olyan nagyon szétágaznak. Sajátos marginális helyzetek, sőt rétegek természetesen vannak (s itt nem csak a hőttségényekre gondolok, hanem olyan egzisztenciákra is, mint, mondjuk, az önálló kisiparos). De igen komolyan fölvetődik a kérdés, hogy e megye-egzisztenciák nem alkotnak-e elenyésző kisebbséget a bérből élő falusi és városi dolgozók közös sorsú és konvergáló érdekű többségéhez képest. Hogy ez valahogy így lehet, azt egyebek között két korszakalkotó megmozdulás illusztrálta: az a bizonyos lesajnált 1956 s a 12 év távolságban utána ügető prágai reform-mozgalom. Mindkét mozgalomban voltak széthúzó politikai erők és törekvések, de ami az « osztályérdekeket » illeti, azok meglehetősen univerzálisnak tűntek, mind a küzdelem hevében, mind utólag visszatekintve. Ismeretes például, hogy az 56-os munkástanácsokba teljes természetességgel választottak be mérnököket és művezetőket is.

Végezetül azonban hadd mondjam meg, hogy ellenvételeim eltörpülnek Kenedi problémafelvetésének fontossága mellett. Mint ahogy azt már bevezetőben is mondtam, a « Profil » szerkesztője a lényegig hatol előre, s jó értelemben provokáló írásával pontosan azt mozdítja elő, ami a magyar társadalomban most a leginkább hiányzik: a politikai eszmélést.

KENDE PÉTER

* *Apropos, MGP-t ismeretlenül is üdvözlöm.*